СВЕТСКА БАШТИНА СРБИЈА

WORLD HERITAGE SERBIA

UNESCO

PATRIMONIO MUNDIAL
WORLD HERITAGE
PATRIMOINE MONDIAL

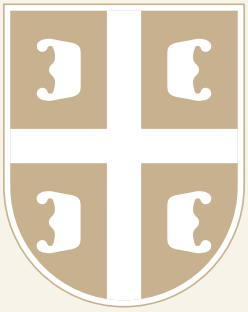

Издавач
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД
ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ – БЕОГРАД

Publisher
REPUBLIC INSTITUTE
FOR THE PROTECTION OF THE MONUMENTS
OF CULTURE – BELGRADE

Објављивање ове књиге омогућило је
Министарство културе и информисања Републике Србије

The publication of this book was sponsored by the
Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia

СВЕТСКА БАШТИНА СРБИЈА

WORLD HERITAGE SERBIA

1]

Стари Рас и Сопоћани
Old Ras and Sopoćani

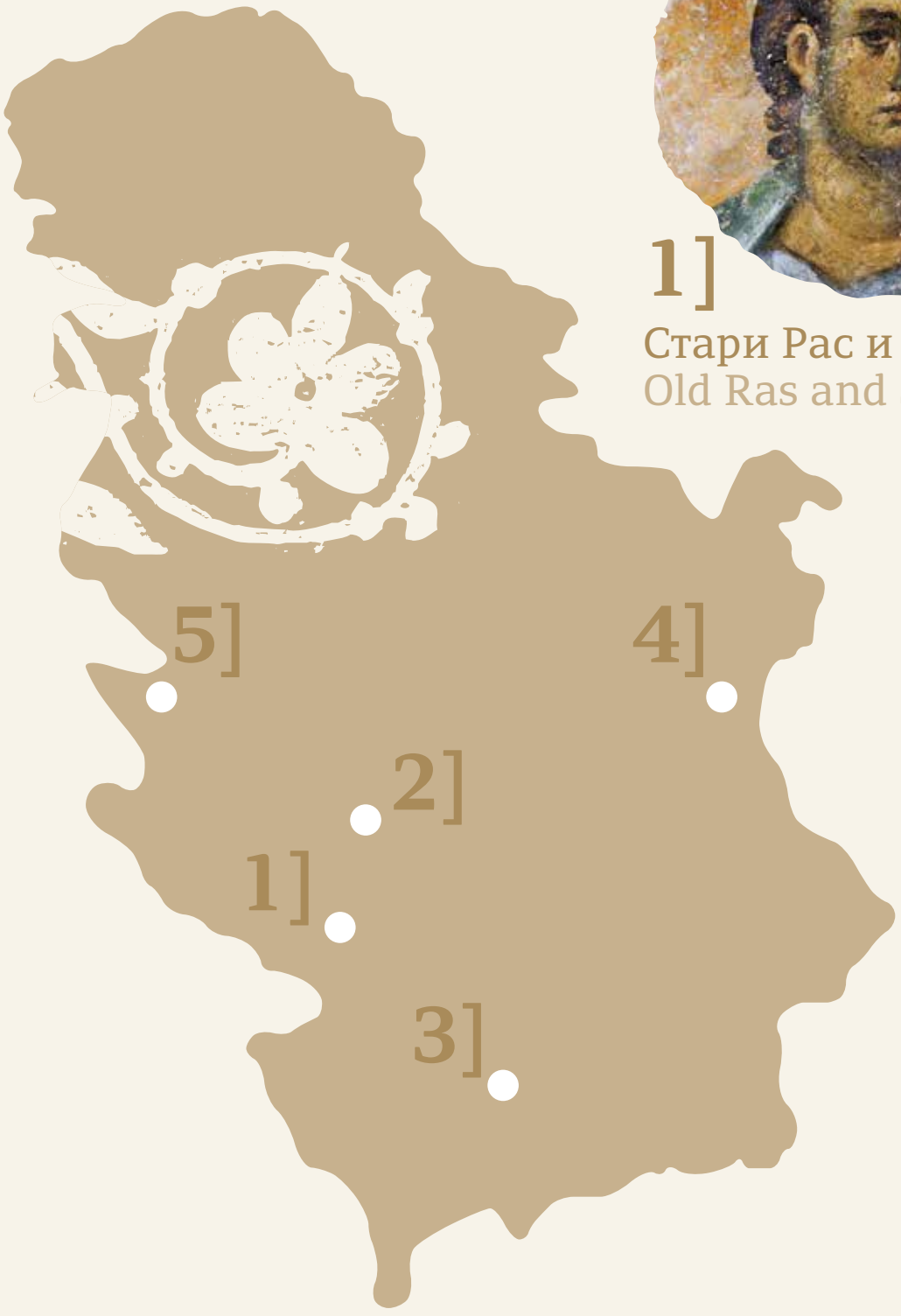

2]

Манастир Студеница
Studenica Monastery

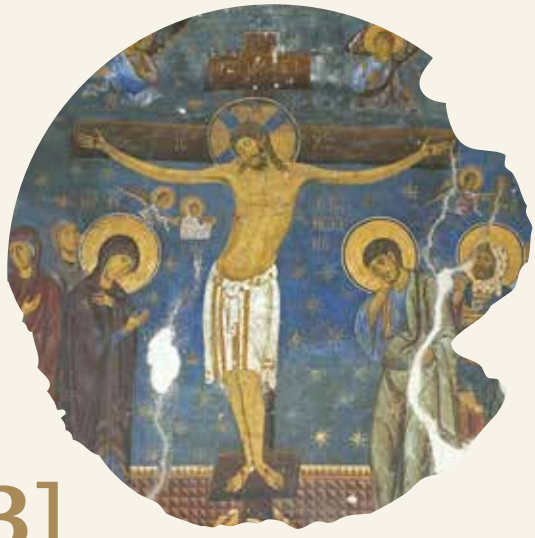

3]

Средњевековни
споменици на Косову
Mediaeval Monuments
in Kosovo

4]

Гамзиград Ромулијана
Gamzigrad Romuliana

5]

Стећци - средњевековни
надгробни споменици
Stećci - Medieval
Tombstones Graveyards

Простор увек узбудљивог Балканског полуострва, на којем се налази Србија, насељен је од времена праисторије па су и сачувани слојеви баштине на тој територији многобројни и разноврсни.[1] О једној од најстаријих праисторијских заједница на тлу Србије сведочи изузетно интересантна култура, са мноштвом локалитета покрај Дунава, од којих је свакако најважнији *Лепенски Вир*. Људи који су га насељавали у касном мезолиту и раном неолиту успели су да усавршe израду алата и оружја установивши друштвену хијерархију, а подарили су нам и вредну уметност оличену у скулптурама риболиких људи и јелена. Са топлијом климом, развојем земљорадње, узгојем житарица и домаћих животиња, развила се *старчевачка култура*, названа по истоименом локалитету недалеко од Београда, која је током неолита била присутна на Балкану. У близини данашње српске престонице настала је и технолошки напредна култура неолита – *винчанска*, која је име добила по локалитету Винча/Бело брдо, мада винчанских локалитета има и у околини Петровца на Млави у

1 Контекст и слојевитост богатог културног наслеђа на територији Србије од праисторије до данас који смо покушали да објаснимо, свесни смо, садржи пуно неизбежних сажимања и појадностављења која је налагао предвиђени обим текста.

The area of the always exciting Balkan peninsula, where Serbia is located, has been inhabited since the times of prehistory making the preserved layers of heritage in this region numerous and diverse.[1] One of the oldest prehistoric communities on the territory of Serbia is testified by an exceptionally interesting culture with numerous sites along the Danube, the most important of which is certainly *Lepenski Vir*. The people who used to inhabit it in the late Mesolithic Age and early Neolith managed to perfect production of tools and weapons by establishing a social hierarchy and they gave us valuable art embodied in fish-like human and deer sculptures. Warmer climate, development of agriculture, growing of grains and breeding of domestic animals led to a development of the *Starčevo culture*, named thus after a site of the same name not far from Belgrade, which was present in the Balkans throughout Neolith. Close to the present-day Serbian capital, there was also a technologically advanced Neolithic culture – the *Vinča culture* – named after the Vinča/Belo Brdo site, although there are Vinča sites in the vicinity of Petrovac na Mlavi in Eastern Serbia, as well as in Kosovo and Metohija. Its skilful artisans developed a particular system of incised ornaments and signs made on pottery leaving us a diverse art of anthropomorphic and zoomorphic figurines.

During the Bronze and the Iron ages, the territory of the present-day Serbia was inhabited by peoples from the north of Europe, which at the beginning of the 3rd century BC were dominated by the Celts, Illyrians, Thracians, Dacians and Sarmatians. They would all be conquered by the Romans at the end of the same century. In the period of their dominance, more than ten Roman emperors were born in this region, the most significant one of whom was certainly Emperor Constantine, the creator of the *Edict*

1 We are fully aware that the context and the stratification of the rich cultural heritage on the territory of Serbia from prehistory to date, which we have tried to explain, contains a lot of unavoidable condensations and simplifications imposed by the stipulated volume of the text.

Источној Србији, као и на Косову и Метохији. Њени вешти стваоци развили су посебан систем урезаних орнамената и знакова на керамици, а оставили су нам и разноврсну уметност антропоморфних и зооморфних фигурина.

Током бронзаног и гвозденог доба територију данашње Србије насељавају народи са севера Европе, међу којима су почетком III века п. н. е. доминирали Келти, Илири, Трчани, Дачани и Сармати. Све ће их крајем истог столећа покорити Римљани. Током периода њихове доминације је више од десет римских императора рођено на овим просторима, од којих је свакако најзначајнији цар Константин, творац *Миланскоī едикта*, рођен у Naissus-u (Нишу). У I веку широм Србије Римљани подижу читав низ великих градова (Sirmium, Singidunum, Semendria, Viminacium, Naissus, Ulpiana и др.). Император Трајан је на почетку II веку у Ђердапској клисури код Кладова преко Дунава саградио импозантни мост да би покорио Дакију (Румунију), а о том подухвату поред остатака самог моста сведочи и чувена *Tabula Traiana* на стени изнад Дунава. Упади варвара навели су цара Трајана да на десној обали Дунава започне изградњу низа импозантних каструма који формирају тзв. *Дунавски лимес*, да би се царство на умору бранило од многобројних напада са севера. Дунавска римска утврђења са каснијим доградњама, коју употпуњује системем путева, кула за осматрање и бедема од земље и камена у Србији, номинована су 2015. за упис на Листу светске баштине као део европских граница Римског царства.

За време владавине Диоклецијана, који је извршио реформу унутрашње организације Римског царства увођењем тетрархије на прелазу III у IV век, Sirmium (Сремска Митровица) је постао једна од престоница царства. Тетрарх Галерије подигао је у источној Србији у близини Зајечара раскошну палату коју је по својој мајци Ромули назвао *Felix Romuliana*. Утврђена резиденција изграђена

of Milan, who was born in Naissus (Niš). In the 1st century, the Romans built a number of large towns throughout Serbia (Sirmium, Singidunum, Semendria, Viminacium, Naissus, Ulpiana, etc.). At the beginning of the 2nd century, Emperor Trajan had an imposing bridge over the Danube built in the Đerdap gorge near Kladovo in order to conquer Dacia (Romania) and this enterprise is testified not only by the remains of the bridge itself, but also by the famous *Tabula Traiana* placed on a rock above the Danube. The raids of barbarians forced Emperor Trajan to start with the construction of a number of imposing castra on the right bank of the Danube, thus creating the so-called *Danube limes*, in order for the dying empire to defend itself from the numerous attacks from the north. The Roman Danube fortresses in Serbia, with subsequent additional constructions, supplemented by a system of roads, observation towers and ramparts made of earth and stone were nominated in 2015 for inscription on the World Heritage List as a part of the European Frontiers of the Roman Empire.

During the reign of Diocletian, who carried out a reform of the internal organization of the Roman Empire by introducing tetrarchy at the turn of the 4th century, Sirmium (Sremska Mitrovica) became one of the capitals of the empire. Tetrarch Galerius had a lavish palace built in eastern Serbia near Zaječar which he named *Felix Romuliana* after his mother Romula. At the beginning of the 4th century, the fortified residence also had a memorial character, because deified Galerius and his mother were buried at the nearby ridge Magura. The mosaics, free-standing sculptures and architectural decorative plastics of Gamzigrad constitute supreme achievements of the late Antiquity art, which is the reason why in 2007 it was added to the prestigious UNESCO's World Heritage List. The end of the Roman rule and the beginning of the proliferation of Christianity in the Balkans would be marked by a monumental town founded by the Byzantine Emperor Justinian. In the first half of the 6th century, not far from his place of birth, on the slopes of mountain Radan in south

почетком IV века имала је и меморијални карактер, јер су на оближњем гребену Магура сахрањени и у богове уврштени Галерије и његова мајка. Мозаици, слободна скулптура и архитектонска декоративна пластика Гамзиграда представљају врхунска достигнућа касноантичке уметности, због којих се 2007. године и нашао на престижној Унесковој Листи светске баштине. Завршетак римске владавине и почетак ширења хришћанства на Балкану обележиће и монументални град који је подигао византијски цар Јустинијан. Он је на обронцима планине Радан у јужној Србији у првој половини VI века, недалеко од места рођења, саградио Царичин град, један од највећих византијских градова у унутрашњости Балкана као важан црквени, административни и војни центар, седиште тада основане архиепископије *Iustinianae Primae*. Због јединственог урбанистичког решења и богате декорације каменом пластиком, мозаицима и фрескама изузетне уметничке вредности, Србија је 2010. номиновала Царичин град за упис на Листу светке баштине.

Насељавањем Словена на Балкан и, касније, настанком српске средњовековне државе у долини реке Рашке крајем XII века, долази до настанка и великог узлета националне културе, са дометима који ће увелико превазићи локалне и регионалне оквире. Тада ће око старог града *Раса* – кога је на изузетном геостратешком положају подигао византијски цар Јован II Комнин у првој половини XII века – настати језгро око којег се развила српска држава. Подно утврђеног града, у пећинама-испосницама преписиване су и минијатурама украшаване старосрпске богослужбене књиге, попут *Вуканової јеванђеља*, а у непосредној близини налазила се једна од најстаријих, и данас активних, цркава у Србији, седиште древне Рашке епископије из X века – храм апостола Петра и Павла. Осим своје старине, рустичног изгледа и слојева фресака из различитих периода (IX–X, крај XII и крај XIII века), *Пе̄трова*

Serbia, he built *Caričin grad*, one of the biggest Byzantine towns in the interior of the Balkans which was an important religious, administrative and military centre, the seat of the archdiocese *Iustiniana Prima* that was founded at the time. On account of its unique urban solution and rich decorations in stone plastics, mosaics and frescoes of exceptional artistic value, in 2010 Serbia nominated *Caričin grad* for inscription on the World Heritage List.

With the arrival of the Slavs in the Balkans and later with the founding of the Serbian medieval state in the valley of the Raška river at the end of the 12th century, a national culture was created which had a major uplift and reaches that would surpass by far their local and regional framework. It was then that the core of the developing Serbian state was created around the ancient town of *Ras* – which was founded in the first half of the 12th century by the Byzantine Emperor John II Komnenos at an exceptional geostrategic position. At the foot of the fortified town, in the caves-hermit cells, the early Serbian books, such as *Vukan's Gospel*, were transliterated and decorated with miniatures, while in the direct proximity there was one of the oldest churches in Serbia, active even today, the seat of the ancient Ras Diocese from the 10th century – the Church of the Holy Apostles Peter and Paul. In addition to their old age, rustic appearance and layers of frescoes from different periods (9th–10th, end of the 12th and end of the 13th centuries), *St Peter's Church* is also important as the place of the christening of the founder of the Serbian medieval state, Stefan Nemanja, according to the Orthodox rite, as the place where the first Serbian religious and state assemblies were held, as well as the place where Nemanja abdicated from the throne of the Grand Prince, which are events that would make a deep trace, marking the history of the Serbian nation to this very date. On the nearby hill, as his votive gift, Nemanja had a church built dedicated to Saint George for the help in the battle, victory over his brothers and winning of the Grand Prince throne in 1168–1171. The uniqueness of the church of the monastery *Đurđevi stupovi*

црква значајна је и као место крштења оснивача српске средњовековне државе по православном обреду Стефана Немање, место одржавања првих српских црквено-државних сабора и Немањине абдикације с великожупанског трона, што су догађаји који ће утиснути дубок траг и обележити историју српског народа све до данас. На оближњем брду, као заветни дар, Немања је подигао и храм светом Ђорђу за помоћ у бици, победу над браћом и освајање великожупанског трона 1168–1171. Јединственост цркве манастира *Ђурђеви ступови* лежи у споју елемената византијског простора и западног архитектонског украса у особену целину, претечу такозване рашке школе у српској средњовековној уметности. Недалеко од извора реке Рашке, у близини града Раса, Немањин унук, српски краљ Урош I (1243–1276) саградио је пред крај своје владавине *манастир Сопоћане*. Сликари које је српски краљ довео из византијске престонице су насупрот једноставној архитектури цркве извели једну од најимпресивнијих целина зидног сликарства у европској сакралној уметности XIII века, а њене фреске и данас зраче својом монументалношћу, узвишеношћу и класичном лепотом. Стога је ова историјска целина у непосредном окружењу савременог града Новог Пазара на југу Србије још 1979. године уписана на Листу светске баштине под називом *Стари Рас са Сопоћанима*.

Велики жупан Стефан Немања је на десној обали реке Студенице крајем XII века подигао истоимени манастир, у који се повукао након абдикације и примања монашког чина. Монументална црква изграђена од мермерних блокова богато је декорисана каменом пластиком, а фрескама су је украсили даровити цариградски сликари 1208/09. године, избегли у централне делове Балкана након латинског освајања византијске престонице. И други српски владари водили су рачуна о Студеници па је српски краљ Милутин у порти подигао малу цркву посвећену Богородичиним родитељима

lies in bringing together elements from the Byzantine area of influence and the western architectural decoration into a specific whole, the predecessor of the so-called *Raška School* in the Serbian medieval art. Not far from the source of the Raška river, near the town of Ras, Nemanja's grandson, the Serbian King Uroš I (1243–1276) had the *Monastery Sopoćani* built towards the end of his reign. The painters brought by the Serbian king from the Byzantine capital, as the contrast to the simple architecture of the church, made one of the most impressive wall painting ensamble in the European sacral art of the 13th century and even today its frescoes radiate with their monumentality, sublimeness and classic beauty. For this reason, this historic whole in the surroundings of the contemporary town of Novi Pazar, in the south of Serbia, was inscribed on the World Heritage List back in 1979 under the name *Stari Ras i Sopoćani*.

At the end of the 12th century, on the right bank of the Studenica river, Grand Prince Stefan Nemanja had a monastery of the same name built where he withdrew after his abdication and having received his monastic rank. The monumental church built of marble blocks is richly decorated with stone plastics, while its frescos were done in 1208/09 by painters from Constantinople who migrated into the central parts of the Balkans following the Latin conquest of the Byzantine capital. Other Serbian rulers also took care of Studenica and thus the Serbian King Milutin had a small church built in the yard dedicated to the parents of the Holy Virgin, Joachim and Anna. Due to the refined style of the frescoes by the famous painters from Thessaloniki, Michael and Eutychius, done at the *King's Church*, the sublime wall painting at the *Church of the Virgin* and its unique Romanesque stone decorations, the *Studenica Monastery* was inscribed on the UNESCO's List in 1986.

This was not the end of the rich endowment activity of Nemanja, for in his late years, as monk Simeon, together with his youngest son Sava, who was also a monk and subsequently the first

Јоакиму и Ани. Због префињеног стила фресака чувених солунских сликара Михаила и Евтихија у *Краљевој цркви*, узвишеног зидног сликарства у *Богородичиној цркви* и њеног јединственог романичког каменог украса, *манастир Студеница* уписан је на Унескову Листу 1986. године.

Ту није био крај богате Немањине ктиторске делатности, јер је и у позним годинама, као монах Симеон заједно са најмлађим сином Савом, такође монахом и потоњим првим српским архиепископом, 1198. године из рушевина обновио запустели манастир Хиландар на Светој Гори. И други српски владари водили су бригу о Хиландару, посебно краљеви Урош, Милутин и Стефан Дечански, начинивши од Хиландара један од најутицајнијих светогорских манастира, са највећом збирком средњовековних и поствизантијских икона, реликвија, рукописних и штампаних књига, тканина и мноштвом других непроцењивих уметничких предмета. Како је исте године када и *Студеница* и Света Гора уписана на Листу светске културне и природне баштине, српски манастир *Хиландар* постао је део Унескове највредније ризнице човечанства.

У другој половини XIII века центар српске средњовековне државе се услед слабљења Византије помера даље на југ, па се седиште српске архиепископије (од 1346. Патријаршије), сели на обалу реке Бистрице, у *Пећку патријаршију* у Метохији. Комплекс цркава сукцесивно је настајао од средине XIII до четврте деценије XIV века даривањима архиепископа – првојерараха самосталне српске цркве. У оближњем Призрену је катедралну цркву из IX–XI века изнова сазидао српски краљ Милутин 1306. у најбољим традицијама тадашње цариградске архитектуре као петокуполну цркву *Богородице Љевишке*. Неколико година касније Милутин је на месту средњовековне Липљанске епископије, у близини Приштине на Косову, у месту *Грачаница* изградио

Serbian archbishop, he renewed from ruins the abandoned Monastery of Hilandar on Mount Athos in 1198. Other Serbian rulers also took care of Hilandar, especially kings Uroš, Milutin and Stefan Dečanski, making Hilandar one of the most influential monasteries on Mount Athos, with the largest collection of medieval and post-Byzantine icons, relics, hand-written and printed books, fabrics and myriad of other priceless artistic objects. As Mount Athos was inscribed on the World Cultural and Natural Heritage List in the same year as *Studenica*, the Serbian Monastery of *Hilandar* also became a part of the UNESCO's most valuable treasury of the mankind.

In the second half of the 13th century, the centre of the Serbian medieval state moved further down to the south on account of the weakening of Byzantium and therefore the seat of the Serbian archdiocese (from 1346 onwards the Patriarchate) moved to the banks of the Bistrica river, to *Patriarchate of Peć* in Metohija. The church complex was created in succession from the middle of the 13th century to the fourth decade of the 14th century by gifts bestowed by archbishops – the first hierarchs of the independent Serbian church. In the nearby Prizren, the cathedral church from the 9th–11th century was rebuilt at the orders of the Serbian King Milutin in 1306 in the best traditions of the then Constantinople architecture as a five-dome church of the *Holy Virgin of Ljeviša.* Several years later, at the site of the medieval Lipljan diocese, near Priština in Kosovo, in the place called Gračanica, King Milutin built a church with slender silhouette, done in the double form of the cross-in-square design with five domes, which represents an anthological creation of the 14th century sacral architecture. The Thessaloniki workshop of painters Michael and Eutychius which painted a number of churches for the Serbian king, achieved an exceptionally harmonious wall painting whole at this church. Still, the jewel of the Serbian medieval art in Kosovo and Metohija was built by Milutin's son King Stefan Dečanski at the foot of the mountain massif Prokletije – the *Dečani Monastery*. The Dečani Ascension church

цркву витке силуете, решену у двостукој форми уписаног крста са пет купола, која представља антологијско остварење сакралне архитектуре XIV века. Солунска радионица сликара Михаила и Евтихија, која је за српског краља осликала низ цркава, остварила је у њој изузетно хармоничну целину зидног сликарства. Ипак, бисер српске средњовековне уметности на Косову и Метохији изградио је Милутинов син краљ Стефан Дечански испод планинског масива Проклетија – *манастир Дечане*. Дечанску Вазнесењску цркву сазидао је између 1327. и 1335. фрањевац Вита из Котора као монументално здање са карактеристикама романо-готског стила. Украшавање цркве и завршетак манастирског комплекса спровео је краљев син и савладар Стефан Душан, краљ (1331–1346) и први српски цар (1346–1355). Ова скупина српских цркава и манастира на Косову и Метохији уписана је на Листу светске баштине 2006. године. На истом заседању стављена је на Листу светске баштине у опасности, на којој се – нажалост – и данас налази. Због константне претње од потенцијалног физичког уништења манастир Дечане чувају војници НАТО-а, док остале цркве и манастире чува косовска полиција.

Слабљење српске средњовековне државе, која је крајем XIV века изгубила статус царевине, потврђено је после пораза српске војске од Турака на Косову пољу 1389. године. То ипак није значило замирање богате уметничке делатности на територији српске деспотовине. Стефан Лазаревић, који је погибијом оца на Косову постао српски суверен, почетком XV века подигао је своју задужбину – *манастир Манасију* у долини реке Деспотовице у централној Србији, а његова гробна црква, основе уписаног крста са три конхе, представља зрео пример моравског стила српске средњовековне архитектуре. Због немирних времена деспот је манастир подигао као утврђење, оградивши га са једанест високих кула. За цркву је пронашао даровите живописце који су у Манасији остварили

was built between 1327 and 1335 by Franciscan Vito from Kotor as a monumental edifice with characteristics of the Romanesque and Gothic styles. The decoration of the church and the completion of the monastery complex were carried out by the king's son and co-ruler Stefan Dušan, the king (1331–1346) and the first Serbian emperor (1346–1355). This group of the Serbian churches and monasteries was inscribed on the World Heritage List in 2006. At the same session, it was put on the List of World Heritage in Danger where – unfortunately – it continues to be even today. Owing to continuous threat from potential physical destruction, the Dečani Monastery is protected by the NATO soldiers, while the other churches and monasteries are protected by the Kosovo police.

The weakening of the Serbian medieval state, which lost its empire status at the end of the 14th century, was confirmed after the defeat of the Serbian army by the Turks in Kosovo Polje in 1389. Still, this did not mean that the rich artistic activity on the territory of the Serbian Despotate died out. At the beginning of the 15th century, Stefan Lazarević, who became the Serbian sovereign after his father was killed in Kosovo, had his own endowment built – the *Manasija Monastery* in the valley of the Despotovica river in central Serbia. His sepulchral church, with the cross-in-square design and three conches, constitutes a mature example of the Morava style in the Serbian medieval architecture. Owing to the troubled times, the Despot had the monastery built as a fortress, surrounding it with eleven high towers. For the church, he found talented wall painters who in Manasija achieved a fresco ensemble of exceptional beauty. The Despot's nephew, Đurađ Branković, was forced to move the capital of Serbia from Belgrade, since it was handed over to the Hungarians for their administration in 1427. After that, in the second quarter of the 15th century, downstream from Belgrade, at the confluence of the Jezava river and the Danube, taking the example of Constantinople, Đurađ Branković had the *Smederevo Fortress* built at the site of the Roman

ансамбл фресака изванредне лепоте. Деспотов сестрић Ђурађ Бранковић био је присиљен да престоницу Србије измести из Београда, пошто је он 1427. предат Угрима на управљање, па је низводно од Београда, за потребе одбране од надолазеће турске опасности, на месту римске Semendrie, на ушћу реке Језаве у Дунав, у другој четвртини XV века по узору на Цариград подигао *Смедеревску тврђаву*. Утврђење троугаоне основе, окружено са свих страна водом јер су реке повезане вештачким шанацем, једно је од највећих утврђења средњовековне Европе (без бедема и кула површине веће од 11ha). Током првих деценија постојања град је успешно одолевало нападима освајача, да би га Турци коначно заузели 1459. и тиме означили крај српске средњовековне државности. Као доказ опстанка високих достигнућа у градитељској и ликовној уметности у тешким временима почетка османског освајања Југоисточне Европе, *манастир Манасија* и *Смедеревска тврђава* уписани су на прелиминарну Листу светске баштине 2010. године.

На другој обали Дунава, узводно од Београда, на острву између корита реке Мостонге и једног њеног рукавца налази се древно утврђење Бач. Помиње се први пут још у време цара Јустинијана у VI веку, а по њему је читава плодна равница између Дунава и Тисе добила име које и данас носи – Бачка. Више пута обнављано током XIV и XV века, било је значајно војно утврђење некада моћних угарских краљева, мада су се у каснијим вековима као владари Бача наизменично смењивали Угари и Турци, у зависности од тога ко је тренутно имао превласт на граници две империје. Заједно са фрањевачким самостаном из XII века и православним манастиром Бођани, основаним у другој половини XV века, као центрима мултиконфесионалне хришћанске духовности у иначе етнички разноврсном пределу Бача, *историјско место Бач са окружењем* уписано је на прелиминарну Листу светске баштине 2010. године.

Semendrie for the purpose of providing defence against the upcoming Turkish threat. The fortress with its triangle ground plan, surrounded by water from all sides since the rivers are connected with an artificial moat, is one of the largest fortifications of the medieval Europe (without the ramparts and the towers it covers the area which exceeds 11ha). During the first decades of its existence, the town successfully resisted the attacks of the conquerors, but the Turks finally triumphed in 1459, thus marking the end of the Serbian medieval statehood. As a testimony to the survival of high-level achievements in architectural and painting arts in the difficult times that were the beginning of the Ottoman conquests in south-eastern Europe, the *Manasija Monastery* and the *Smederevo Fortress* were inscribed on the tentative World Heritage List in 2010.

On the other bank of the Danube, upstream from Belgrade, on an island between the riverbed of the Mostronga and one of its branches, there is an ancient fortification of Bač. It was first mentioned during the reign of Emperor Justinian in the 6th century and it was the origin for the name of the entire fertile plain between the Danube and the Tisa – Bačka. Renewed several times during the 14th and the 15th centuries, it was an important military fortification of the once powerful Hungarian kings, although in the subsequent centuries the rulers of Bač kept interchanging between Hungarians and Turks, depending on who currently had the upper hand on the border between the two empires. Together with a Franciscan monastery from the 12th century and the orthodox monastery Bođani founded in the second half of the 15th century, as the centres of multi-confessional Christian spirituality in the ethnically diverse area around Bač, the *Historical Place of Bač with its Surroundings* was inscribed on the World Heritage Tentative List in 2010.

The Turkish conquest of the Balkans in the 15th century stopped the high quality artistic trends on the territory of the Serbian lands which for

Турско освајње Балкана у XV веку и успостављање границе између османског света и хришћанске Европе на територији српских земаља зауставило је уметничке токове високих домета који су вековима пратили достигнућа како источне тако и западне средњовековне културе. Иако уметничка делатност није замрла и оличена је у изградњи великог броја цркава, манастира и многобројних објеката народног градитељства, ипак је у великој мери остала ограничена поробљеним положајем и скромним финансијским средствима којим је располагала како црква, тако и поробљени народ. Период турског ропства увелико је смањио споменички фонд непокретних и покретних културних добара на простору Србије, јер су многе цркве и манастири срушени и запаљени, цркве су претваране у џамије уз уништавање фресака и иконостаса, а рукописне књиге, иконе и уметнички предмети често су били предмети крађа и препродаје, док су села и утврђења разарана у многобројним бунама и устанцима.

До туских освајања, током средњег века, на широј територији Балкана на коме је обитавао српски народ, од друге половине XII века па све до XVI века била је развијена посебна врста уметности израде богато украшених камених надгробних споменика – *сшећака*, односно *мрамора* и *билеīа*, како се и данас називају. Овај феномен хришћанског обележавања гробног места у склопу религиозног култа сахрањивања очуван је на преко 3.300 локалитета са око 70.000 углавном кречњачких надгробних споменика на територијама данашњих држава Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе и Србије. Раскошна декоративност исказана кроз уклесане сликовне украсе или натписе, монументалност и разноврсност облика у јединственој уметничкој матрици допринели су да кроз заједничку номинацију двадесетосам локалитета са територија четири државе буде уписано на Листу светске баштине 2016. године.

centuries followed the achievements both of the eastern and of the western medieval cultures. Although the artistic activity did not completely die out and was embodied in the construction of a large number of churches, monasteries and numerous examples of vernacular masonry, it was nonetheless limited on account of the subjugated position and modest financial means available both to the church and the occupied people. The period of the Turkish dominance significantly reduced the monument fund of immovable and movable cultural properties on the territory of Serbia, for many churches and monasteries were destroyed or burned down, churches were turned into mosques along with destruction of frescoes and iconostases, and hand-written books, icons and artistic objects were often the subject of plundering and resale, while villages and fortresses were demolished in numerous rebellions and uprisings.

Until the Turkish conquests, during the Middle Ages, from the second half of the 12th century until the 16th century, a special type of art was developed on the broader territory of the Balkans inhabited by the Serbian people. This concerned creation of richly decorated stone grave markers – *stećci*, that is, *mramori* and *bilezi*, as they are called nowadays. This phenomenon of the Christian marking of a grave within a religious burial cult was preserved at over 3,300 sites with around 70,000 mostly lime tombstones found on the territories of the present-day states of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro and Serbia. The opulent decorativeness expressed through the chiselled ornaments or inscriptions, the monumentality and diversity of the forms within a unique artistic matrix contributed that through a joint nomination of 28 sites from the territories of the four states the *stećci* were inscribed on the World Heritage List in 2016.

The return of the Serbian statehood at the beginning of the 19th century and the formation of a modern Serbian state provided the conditions for new creation of great cultural achievements. A worthy testimony to a unique vernacular masonry

Повратком српске државности почетком XIX века и настанком модерне српске државе створили су се услови за поновно стварање великих културних достигнућа. Вредно сведочанство јединственог народног градитељства из друге половине XIX и са почетка XX века су *Неготинске пивнице* у атарима неколико села у Источној Србији. Они представљају комплексе винских подрума у старој винској регији Неготинске крајине. Камене грађевине јединствене архитектуре изграђене су на брдима у близини села којима припадају, намењене чувању вина, као и становању током бербе грожђа и његове прераде. Формиране као мала насеља вијугавих улица, представљају верно сведочанство континуитета винске културе на овим просторима, као и високог градитељског и занатског умећа наивних градитеља, па су номиновани за упис на Унескову Листу светске баштине 2010. године.

Јачање грађанског друштва у другој половини XIX у модерној српској држави, урбанизација и индустрализација допринели су настанку значајног слоја градске архитектонске баштине, посебно од почетка XX века, када у савременим стиловима настаје велики број градитељских дела у импозантним подухватима у Београду, Новом Саду, Нишу, Суботици, Сомбору и другим градовима. Нажалост, разарања која је Србија доживљавала у светским ратовима, окупирана од Аустро-угарске у Првом, односно нацистичке Немачке у Другом, оличена немилосрдним бомбардовањем, чак и од стране савезника 1944. године, збрисала су са лица земље битан слој урбаног градитељског наслеђа из периода XVIII–XX век. Довољно је поменути да је само у првом дану бомбардовања Београда, 6. априла 1941. године немачка авијација запаљивим бомбама уништила зграду и читав фонд тадашње Народне библиотеке Србије, са хиљадама рукописних књига, царских и краљевских хрисовуља, турских докумената и другог библиотечког блага од немерљиве важности

from the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century are the *Negotinske pivnice* on the territory of several villages in Eastern Serbia. They represent complexes of wine cellars in the old wine region of Negotinska Krajina. Stone edifices of unique architecture were built on the hills near the villages they belonged to, for the special purpose of keeping the wine, as well as for habitation during grape harvests and its processing. They were formed as small settlements with wavy streets and they represent a faithful testimony to the continuity of wine culture in this region, as well as to the architectural and artisanal skills of naive masons, and for this reason they were nominated for inscription on the UNESCO's World Heritage List in 2010.

The strengthening of the civil society in the second half of the 19th century within the modern Serbian state, its urbanization and industrialization contributed to the creation of a significant layer of urban architectural heritage, especially since the beginning of the 20th century, when a large number of architectural pieces were created in contemporary styles within the scope of imposing enterprises that took place in Belgrade, Novi Sad, Niš, Subotica, Sombor and other towns. Unfortunately, the destructions Serbia endured in the world wars, occupied by Austro-Hungary in WWI and by the Nazi Germany in WWII, epitomized in merciless bombardment even by the Allies in 1944, wiped off the face of the earth an important layer of the urban masonry heritage from the 18th–20th century period. Suffice to mention that in the first day of the bombing of Belgrade, on 6 April 1941, the German aviation used incendiary bombs to completely destroy the building and the entire fund of the then National Library of Serbia, with thousands of hand-written books, imperial and royal chrysobulls, Turkish documents and other library treasures of immeasurable importance for the state and the nation. Serbia also experienced destructions at the very end of the 20th century when it was bombed by the NATO in 1999.

The House by the Road (Kuća pored puta), as we tend to explain picturesquely our geographic

за државу и нацију. Србија је доживела разарања и на самом крају XX века, када је бомбардована од стране НАТО пакта 1999. године.

Кућа поред пута, како се то код нас сликовито објашњава, утицала је на стање и фонд баштине у Србији до времена када је, након Другог светског рата, установљена служба заштите непокретног културног наслеђа и када отпочињу први обимни радови на њеној конзервацији, рестаурацији и рехабилитацији. Приоритет је представљала равноправна заштита свих споменика, па Србија од времена христијанизације поред доминантног православног има разноврсно католичко, османско, јеврејско, протестантско и друго наслеђе. Има ли бољег примера чувања туђих светиња од Синан-пашине џамије у Призрену, сазидане у XVII веку у потпуности рушењем највеће српске средњовековне цркве *Светих Арханђела* – задужбине цара Душана из XIV века, коју су Срби староседеоци сачували од страдања 1912. године, када је Призрен коначно ослобођен од Турака? Чињеница да се освајачи који су границе међу империјама вековима исцртавали преко српске земље нису увек овако часно понашали, утицала је да многа вредна дела наше културне баштине не дочекају наше дане.

Да је било другачије, књига која је пред читаоцем била би значајно обимнија.

position, had made a significant impact on the heritage state and fund in Serbia until the time when, following WWII, the service for the protection of immovable cultural heritage was founded and when first extensive works started on its conservation, restoration and rehabilitation. The priority was to have equal protection of all monuments, so since the time of Christianization, in addition to the dominant Orthodox heritage, Serbia has also had diverse Catholic, Ottoman, Jewish, Protestant and other types of heritage. Is there a better example of preserving holy places of others than Sinan Pasha Mosque *Sinan Pasha Mosque* in Prizren, built in the 17th century fully by destroying the biggest Serbian medieval church of the *Holy Archangels* – the endowment of Emperor Dušan from the 14th century which the local Serbs kept from destruction in 1912 when Prizren was finally liberated from the Turks? The fact that conquerors that kept drawing the borderlines between empires across the Serbian soil have not always behaved this honourably means that many valuable pieces of our cultural heritage have not survived until our times.

If it had been different, the book in front of the reader would have been significantly more voluminous.

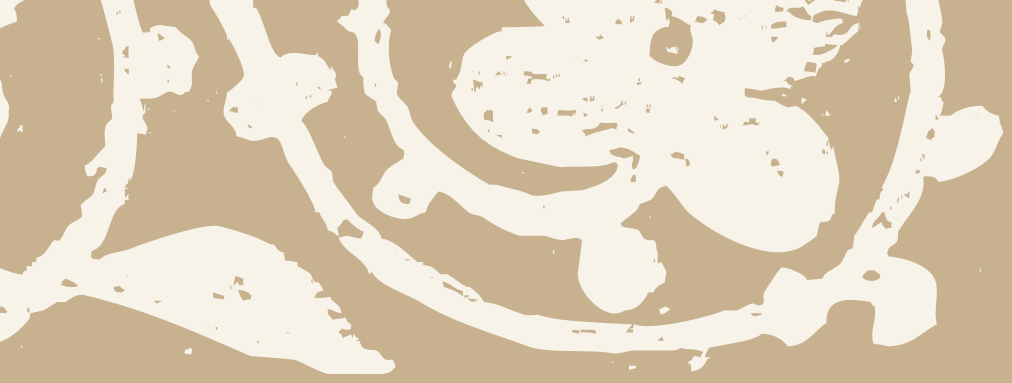

1]

Стари Рас и Сопоћани

Old Ras and Sopoćani

Према сачуваним историјским изворима и остацима материјалне културе, темељи најстарије српске државне организације постављени су на широј територији данашњег града Новог Пазара, где је – после вишевековних борби против Византије и Бугарске – конституисана прва српска држава. Низ споменика и старих села илуструје историјски и духовно-уметнички континуитет у животу овог простора, од доласка на власт великог жупана Стефана Немање и зачетка независне српске државе, преко успостављања прве ковнице новца у доба Немањиног унука краља Радослава, смене на престолу на Дежевском сабору, све до краља Душана и највећег војно-политичког успона земље. Архитектонска и сликарска остварења аутентичних и непроцењивих уметничких вредности чврсто су повезана са догађајима и личностима од пресудног значаја за историју српског народа у временском распону од готово два века, као и за историјска збивања у свим балканским земљама тог периода.

As the preserved historical sources and remains of material culture show, the foundations of the earliest Serbian state organization were laid in the broader territory of modern Novi Pazar, where the first Serbian state was constituted after several centuries of struggle against Byzantium and Bulgaria. A number of monuments and old villages testif to the historical, spiritual and atime of Great Zhupan Stefan Nemanja and the beginnings of the independent Serbian state, the establishment of the first mint during the reign of Nemanja's grandson King Radoslav, the change of the ruler at the Deževo Council, to King Dušan and the greatest military and political rise of the country. The architectural monuments and paintings from this region are closely associated not only with the events and personalities of decisive importance for the history of the

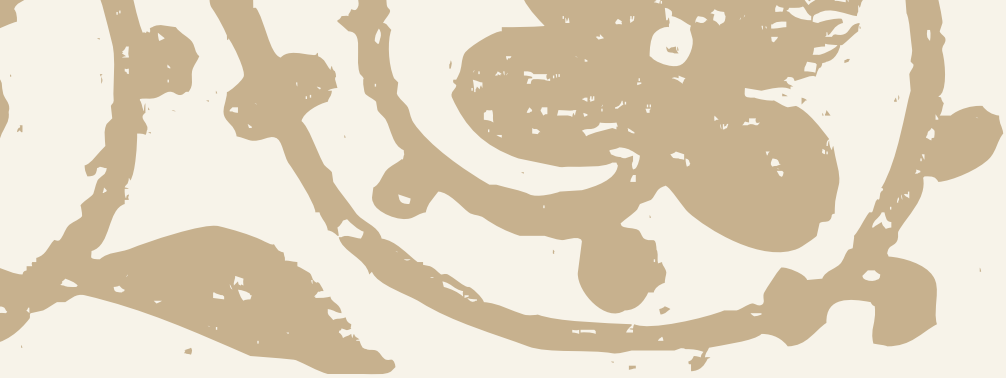

Као седиште српских владара у периоду од X до XIII века, подручје старог Раса представља најуже језгро, односно нуклеус свих пресудних збивања у учвршћивању и развоју независне државе Рашке. У склопу политичке и државне консолидације, на овом подручју је основано седиште прве црквене православне хришћанске организације – Рашке епархије. У развоју економских односа, поред других фундаменталних тековина, овде је радила прва ковница српског новца, а у непосредном суседству оживљени су организовани облици рударске производње, чији су трагови до данас очувани.

Сачувани споменици у овој области представљају аутентична сведочанства о најстаријим оригиналним облицима уметничког изражавања српског народа и истовремено највишег домета у архитектонском и сликарском стваралаштву у раздобљу од X до XIV века. Овде су створене основе за интензиван развој трговине, занатства и примењене уметности у оквиру којих су саздане вредне и драгоцене творевине.

Архитектонска и сликарска делатност, непосредно организована и вођена тежњом и подршком српских владара, на овом терену је у непрекидном континуитету у распону од два века донела репрезентативно монументалне концепције и форме, укључивши се у водеће токове дворске византијске уметности, али стално проналазећи свој сопствени израз.

Serbian people during a period lasting almost two centuries, but also with the historical developments in all the Balkan countries of the period.

Old Ras, which was the seat of the Serbian rulers from the tenth to the thirteenth centuries, represents the very core and nucleus of all the developments of decisive importance for the consolidation and growth of the independent state of Raška. Part of that process was the foundation of the first organization of Orthodox Christianity – the Raška eparchy. The numerous activities associated with the economic development of the new state included the minting of the first Serbian coins and the revival of mining in this area, some traces of which have been preserved to the present day.

The monuments that have been preserved in this region are authentic testimonies of the earliest original forms of artistic expression of the Serbian people and also represent the highest reaches of architecture and art in the period from the tenth to the fourteenth century. The foundations for the vigorous development of crafts and applied arts were also laid in this region. The extensive architectural and artistic activity, directly organized and supported by the Serbian rulers, is evidenced in numerous representative and monumental works. Their creators followed the leading trends in Byzantine court art, seeking, however, to express them in their own way.

Тврђава Рас

Удоста разуђеном ткиву ове релативно разнородне споменичке скупине, најистакнутије место заузимају споменици који имају историјски, културни и уметнички значај. Изванредном историјском вредношћу одликује се тврђава Рас са подграђем Трговиште. Очувана у рушевинама као најстарија грађевина војне архитектуре

Fortres of Ras

The most outstanding monuments in this comparatively heterogeneous group are those which are of historical, cultural and artistic importance. The fortress of Ras and its suburb Trgovište are monuments of exceptional historical value. Though preserved in ruins only, the fortress, the oldest monument of military architecture in mediaeval Raška and the seat of the Serbian rulers, is of inestimable importance for the study of the earliest

средњовековне Рашке и као седиште српских владара, ова тврђава има несагледив значај за проучавање најстарије прошлости српске државе. Налази се 11 км западно од Новог Пазара, крај ушћа Себечевске реке у Рашку. Бедеми утврђења имају неправилну издужену основу, зидани су од ломљеног камена и кречног малтера и били су ојачани кулама.

Када је овај утврђени град у првој половини XII века постао главно упориште српске државе, настала је и потреба за изградњом нових објеката, од којих су само они најрепрезентативнији зидани од камена, док су остали вероватно грађени од дрвета.

past of the Serbian state. It is located near the mouth of the Sebečevska river, eleven kilometres west of Novi Pazar. The defence walls of the fortress, built of rubble and lime mortar and strengthened with towers, enclosed an irregular elongated area. When this fortified town became, in the first half of the twelfth century, the main stronghold of the Serbian state, it was found necessary to construct additional buildings. Only the more representative of them were built of stone, the others probably being timber structures.

Петрова црква

Црква Св. Петра и Павла, или „Петрова црква“, представља најстарију очувану хришћанску сакралну грађевину на Балкану. Са својим најстаријим језгром из X века, ова црква има изузетан значај за проучавање историје средњовековног градитељства у овом делу Балкана. Основна концепција грађевине, заснована на кружној основи са куполом, остала је до данас доминантна, али је допуњена новим елементима, као што су галерија и прстенасти брод касније прекинут анексом неправилне четвртасте основе. Остаци зидина, откривених током конзерваторских радова, указују на то да је Петрова црква у једном периоду свог постојања била и манастирски

St Peter’s Church

The Church of SS Peter and Paul, or „St Peter’s Church“, is the earliest extant Christia sacred building in the Balkans. Its oldest core dates from the tenth century and it is a monument of exceptional importance for the study of the history of mediaeval architecture in this part of the Balkan Peninsula. The basic design of the building, a domed circle, has remained prominent to the present day, but it has been supplemented with later elements, such as a gallery and a ring-like nave, which was later intersected by an annexe of irregular quadrangular plan. The remains of its walls, discovered during the conservation of the building, indicate that the church was also a monastic catholicon during one period of its history. The

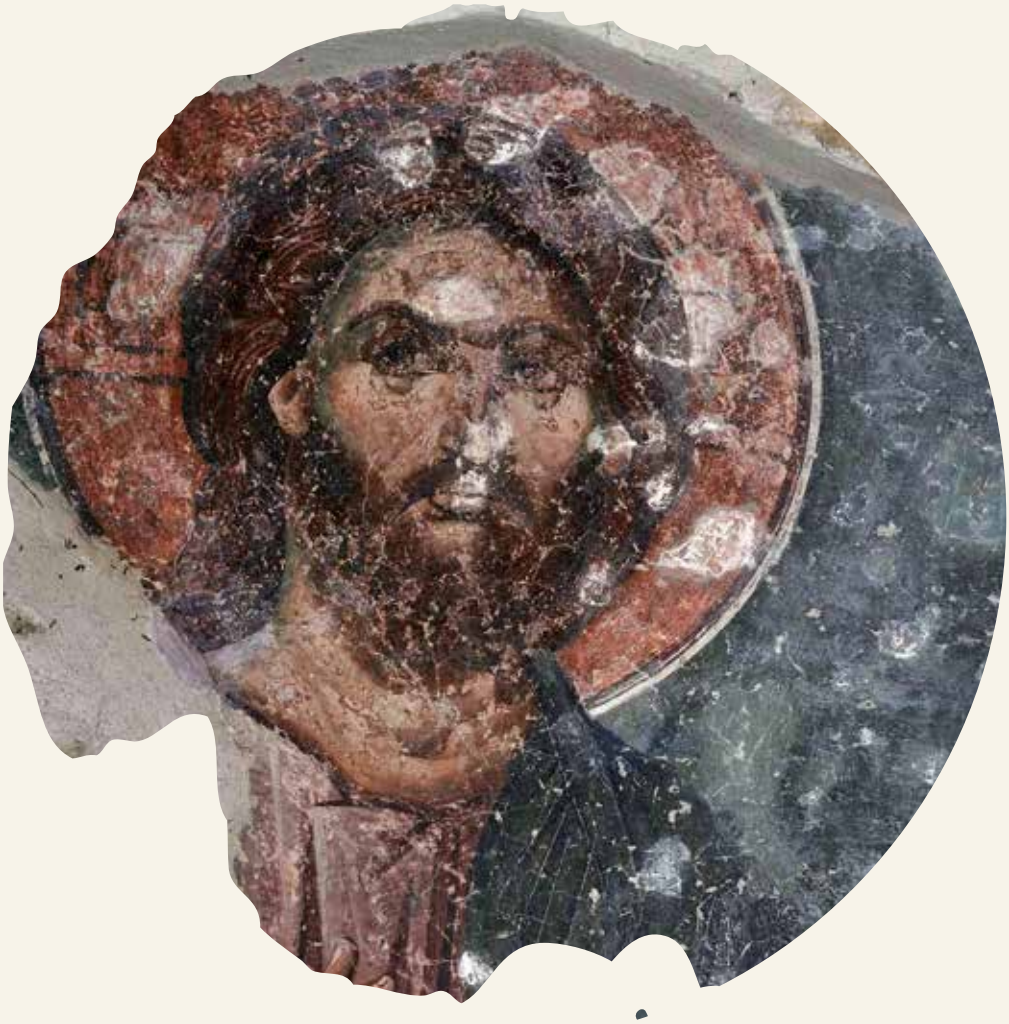

католикон. Фонд очуваних зидних слика чији настанак, по свој прилици, прати хронологија грађевинских промена на споменику, омогућава сагледавање развојних сликарских токова од X до XIV века. Три слоја фрагментарно сачуваног живописа датују се према стилским карактеристикама. Од непроцењивог је значаја за историју српског народа, јер је за овај споменик везано неколико кључних догађаја из живота Стефана Немање: његово крштење, сабор против богумила и предаја власти сину Стефану, будућем Првовенчаном краљу. Постојаност поштовања овог древног култног места показује и некропола из неколико последњих столећа, са великим бројем надгробних споменика.

preserved wall paintings,whose dates presumably tally with the chronology of the structural alterations made in the church, make it possible to trace the trends in art from the tenth to the fourteenth centuries. Three layers of partly preserved wall paintings have been distinguished on the basis of their stylistic features. This monument is of inestimable importance for the history of the Serbian people, for several key events from the life of Stefan Nemanja were associated with it: his baptism, the council against bogumils, and his abdication in favour of his son Stefan, the future First-Crowned King. Additional testimony of the continued veneration of this ancient shrine is a cemetery with a large number of sepulchral monuments dating from later centuries.

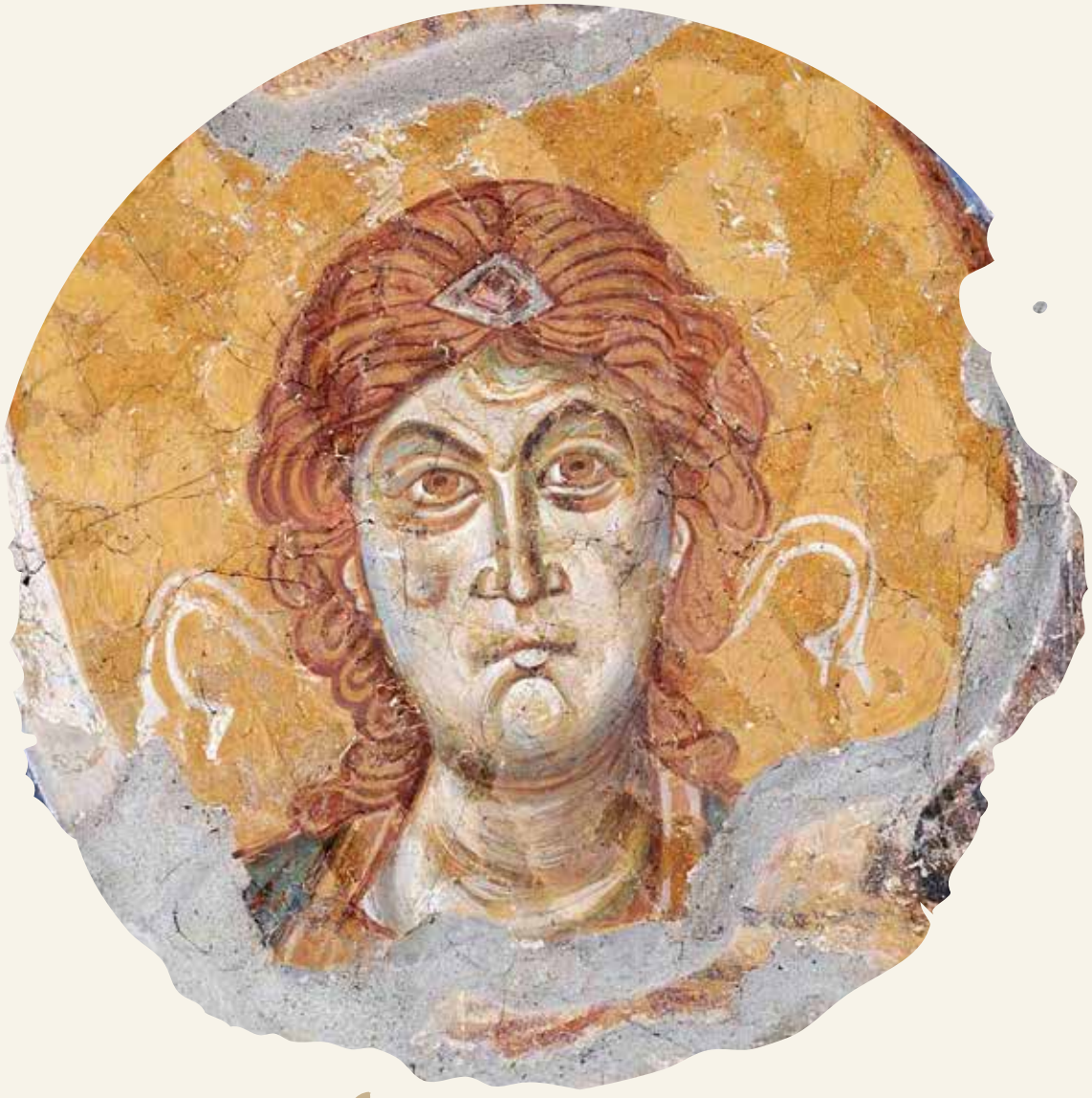

Манастир Ђурђеви Ступови

По свом оригиналном архитектонском и конструктивном склопу, црква Св. Ђорђа манастира Ђурђеви Ступови чини јединствени сакрални објекат од необичне важности за проучавање романско-византијског градитељства не само у Србији, већ и шире. Задужбина великог жупана Стефана Немање подигнута је на врху узвишења што доминира панорамом данашњег Новог Пазара. Једнобродни храм са троделним олтарским простором, наосом и бочно постављеним вестибилима, и припратом фланкираном двема кулама спада међу најстарије

Djurdjevi Stupovi Monastery

The original design of the Church of St George at the Đurđevi Stupovi monastery makes this monument an object of exceptional importance for the study of Romanesque-Byzantine architecture not only in Serbia, but also in the broader Balkan territory. This church, founded by Stefan Nemanja, is built on the top of an elevation commanding the panorama of Novi Pazar. It is an aisleless church with a tripartite sanctuary, nave, lateral vestibules and a narthex flanked with towers. It is one of the earliest Serbian church buildings, and it strongly influenced the subsequent development of Serbian mediaeval

монументалне црквене грађевине код Срба. Та је грађевина имала видног утицаја у даљем развоју оригиналне српске средњовековне архитектуре, а на градитељским одликама ове цркве заснива се основно схватање Рашке школе. Очуване фреске из XII века пример су репрезентативног дела византијске дворске школе Комнина, а сликарство са краја XIII века сврстава се међу најбоља остварења овог времена у Србији.

Поред цркве, комплекс чине трпезарија, конаци, цистерне и зидине са улазном кулом. Улазна кула је доградњом апсиде на источној страни крајем XIII столећа претворена у капелу и гробно место краља Драгутина. Тада изведени радови обухватили су и изградњу нове, данас реконструисане трпезарије.

architecture. Some of the basic characteristics of the so-called Raška School were derived from the structural features of this church. The twelfth-century frescoes which have been preserved in it are painted in the style of the Comnenian court art, and those painted in the late thirteenth century rank among the best achievements of the time in Serbia.

Other structures of the monastic range include the refectory, living quarters, cisterns and defense walls with the entrance tower. Towards the end of the thirteenth century an apse was added to the entrance tower, which was converted into a chapel with the tomb of King Dragutin. The works undertaken on that occasion included the building of a new refectory, which was reconstructed later.

Манастир Сопоћани

Уоцени уметничких вредности споменика ове целине, манастир Сопоћани са својим зидним сликама из XIII века заузима, свакако, најимпозантније место. Сликарство манастирске цркве улази у ред врхунских остварења византијске и српске уметности овог раздобља. Настале у доба Латинског царства, када је Византија преживљавала тешке тренутке у својој историји и уметности, сопоћанске фреске су доказ о виталности најкреативнијег тока византијске уметности, који је продро дубоко на Балкан, где се успостављала нова и самосвојна културна и уметничка средина, способна не само да прихвати његове плодове, већ и да их угради у свој даљи индивидуални развој. Сопоћански живопис је најквалитетније и стилски најчистије остварење овог времена у сликарству Византије. Даровити и способни мајстори дворске византијске школе почетком друге половине XIII столећа у Сопоћанима су остварили дело које по својим једноставним, мирним и савршеним хармонијама ликовних елемената, уклопљеним у сигуран концепт монументалности, у источној сфери европске средњовековне уметности није достигнуто, нити је поновљено. У укупној сликарској баштини средњовековне српске уметности, представља највиши домет. Без њега би представа о свеколиком развоју византијске и европске уметности XIII века била непотпуна, а сликарство овог раздобља осиромашено за једно ремек дело.

Sopoćani Monastery

The foremost place in this group of monasteries as regards their artistic value belongs to the Sopoćani Monastery. The frescoes in the monastic church, dating from the thirteenth century, rank among the supreme achievements of the Byzantine and Serbian art of this period. They were painted in the time of the Latin Empire, when Byzantium was in very adverse circumstances, and they testify to the vitality of the most advanced trends of Byzantine art, which had penetrated far into the Balkans, where a new and distinct cultural and artistic environment was being constituted, capable not only of following Byzantine achievements, but also of incorporating them into its own further development. The Sopoćani frescoes, painted by accomplished masters of the Byzantine court school at the beginning of the second half of the thirteenth century, represent, with their simple, peaceful and perfect harmony of constituent elements incorporated into a firmly grasped concept of monumentality, the most valuable and stylistically purest achievement of the time in Byzantine painting. They are the most valuable part of the entire cultural heritage of mediaeval Serbia; without them, the picture of the general development of Byzantine and European art in the thirteenth century would be incomplete, and the art of this period would be deprived of a supreme achievement.

Ктитор Сопоћана, Немањин најмлађи унук краљ Урош I подигао је своју задужбину и гробну цркву по угледу на претке: њена основа обухвата олтар са проскомидијом и ђакониконом, певнице уз поткуполни простор, капеле уз припрату. Накнадно су затворени простори између капела и певница, услед чега је једнобродни храм са куполом споља стекао изглед тробродне грађевине. У овим бочним просторима, као и у спољној, отвореној припрати са звоником –подигнутој у доба краља Душана средином XIV века, радили су мање даровити сликари који сведоче о разноликим стилским струјањима и локалним радионицама активним у животу српске средњовековне државе у тренутку њеног највећег успона.

Поред католикона, сопоћанску манастирску целину чинио је и низ грађевина нанизаних уз зидине, данас већим делом сачуваних изнад темељне зоне. Међу њима се по димензијама и облику препознаје трпезарија, после цркве најважнији објекат монашке заједнице.

У историјско-географској и просторној културно-историјској целини старог Раса успостављени су први и најстарији докази о стварању и развоју српске писмености, културе и цивилизације. Ту су настали епиграфски споменици који спадају међу најстарије српске документе ове врсте. Оригиналне књижевне творевине и црквени илуминирани текстови из XII и XIII века такође су поникли у овој области.

The founder of Sopoćani, Nemanja's grandson Uroš I, modelled his sepulchral church after the foundations of his ancestors: the plan of the church comprises a sanctuary with the prothesis and a deaconicon, choirs next to the sub-domical space, and chapels next to the narthex. The spaces between the chapels and the choirs were subsequently closed, so that the single-nave domed church attained the external appearance of a two-aisled building. These lateral spaces and the open outer narthex with a bell tower – built in the time of King Dušan in mid-fourteenth century – were decorated by less talented painters, and their work illustrates the various stylistic trends followed by the local workshops active in the mediaeval Serbian state in the period of its greatest rise.

The Sopoćani monastic range included, in addition to the catholicon, a number of buildings strung along the enclosing wall; their remains have been preserved for the larger part above the level of the foundations. One structure has been identified, on the basis of the extent and form of its remains, as the refectory, the second most important building in a monastery.

The earliest testimonies of the constitution and growth of Serbian culture and civilization come from the geographical, historical and cultural sphere of old Ras. Some of the earliest Serbian epigraphic monuments originated in this region. Original literary works and illuminated church texts were also first produced here in the twelfth and thirteenth centuries.

За каснији државни, етнички, културни и уметнички интегритет српског народа област старог Раса, где су постављене прве поуздане основе за свестрани развој, има изузетан историјски значај. Споменици високих уметничких и стилских вредности који својим разноликим садржајима сами за себе сачињавају изванредно занимљиве комплексе, на овом малом простору, са упечатљивим ознакама историјске слојевитости, чине једну јединствену и самосвојну историјско-географску, културну и уметничку целину. Као својеврсни интегрални споменички комплекс ово подручје успоставља аутентичну слику о најстаријем урбано-просторном средишту старе српске државе и садржи све битне доказе о генези и развоју уметничког и културног стваралаштва средњовековне Србије, које је по достигнућима било на нивоу највиших остварења уметности и културе византијског царства и средњоевропских области.

The region of old Ras, in which the first solid foundations of the future development were laid, is of exceptional historical importance for the later political, ethnic, cultural and artistic life of the Serbian people. It contains authentic evidence of the earliest urban centre of the old Serbian state and of the cultural and artistic development in mediaeval Serbia, which produced monuments of equal value to those in the Byzantine Empire and the Central European regions.

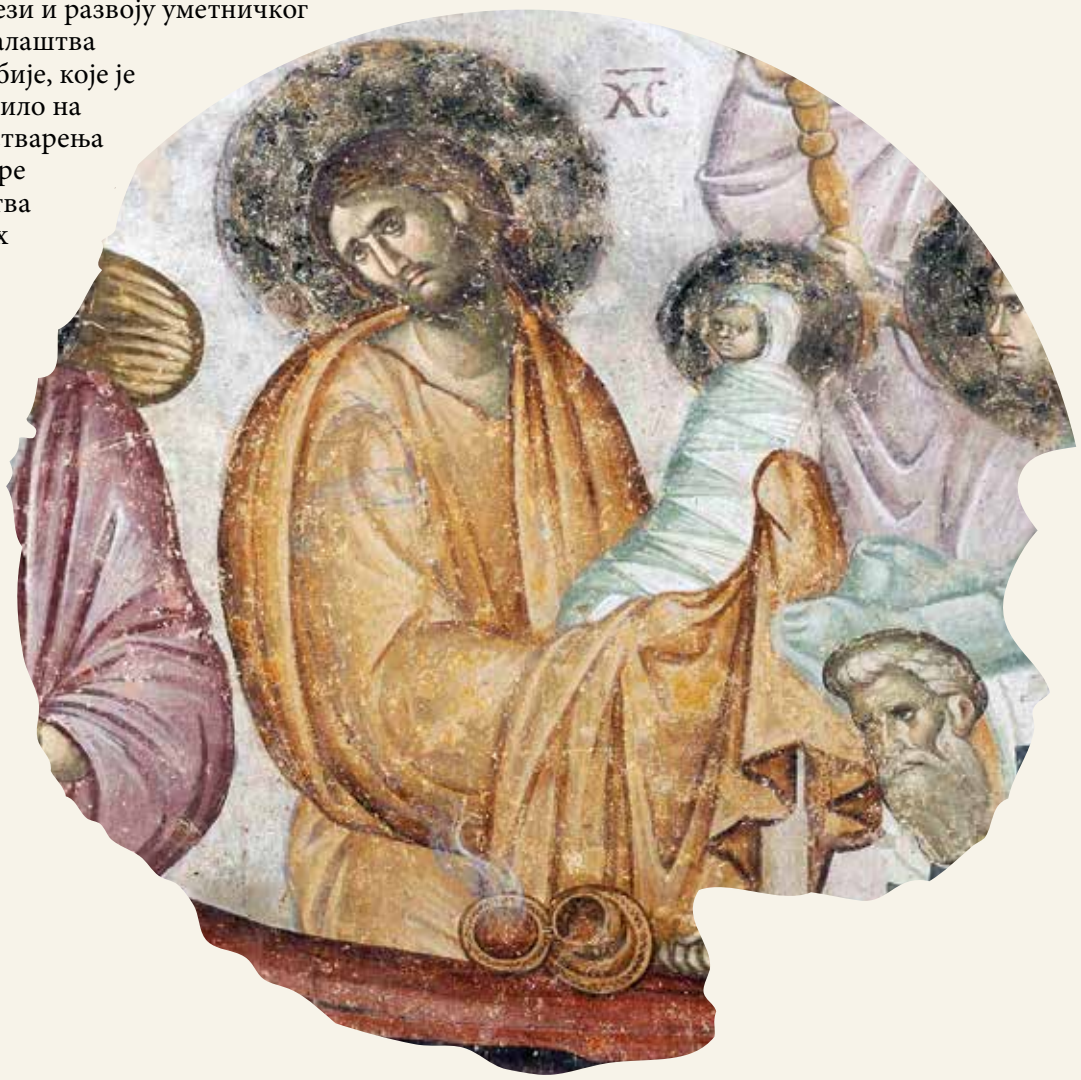

Узајамно прожимање и сједињавање историјских, културних, уметничких, географских, природних и других својстава и вредности чини ово споменичко подручје особеним и целовитим организмом који је био и оставио вишеструка одредница српске прошлости средњег века. Као јединствени културни пејзаж представља значајно сведочанство интеракција између културног наслеђа и његовог природног окружења и поседује карактеристике јасно дефинисаног културног простора који може да илуструје све главне културне елементе региона. У њему су се заснивали токови и укрштали утицаји који су доприносили стварању једне посебне културне и уметничке целине од огромног значаја за даљи развој не само српске уметности, већ и за простирање уметничких схватања у овом делу Европе. Сликарске и градитељске концепције, остварене у уметничким споменицима ове области, постале су корени и изворишта нових значајних креативних схватања која су имала видног одраза у познијим уметничким остварењима.

За дубље и свестраније сагледавање и проучавање историјских, социолошких, уметничких и културних компоненти развоја српског народа и његовог доприноса цивилизацији словенских и других нација у средњем веку, споменичко подручје Старог Раса са Сопоћанима има капитални значај.

Cross-fertilization and integration of historical, cultural, artistic, geographic, natural and other trends and values make this region an important defining factor in the history of mediaeval Serbia. It was a distinct cultural landscape which generated developments of great significance for the further development of Serbian art and for the dissemination of artistic ideas in this part of Europe. The architectural and artistic concepts embodied in the cultural monuments of this region became sources of inspiration of important new ideas which made a substantial contribution to the later works of art and architecture.

The region of old Ras and Sopoćani is of capital importance for the further study of the sociological, cultural and other factors in the history of the Serbian people and of the contribution made by the Serbian people to the civilization of Slavonic and other nations in the Middle Ages.

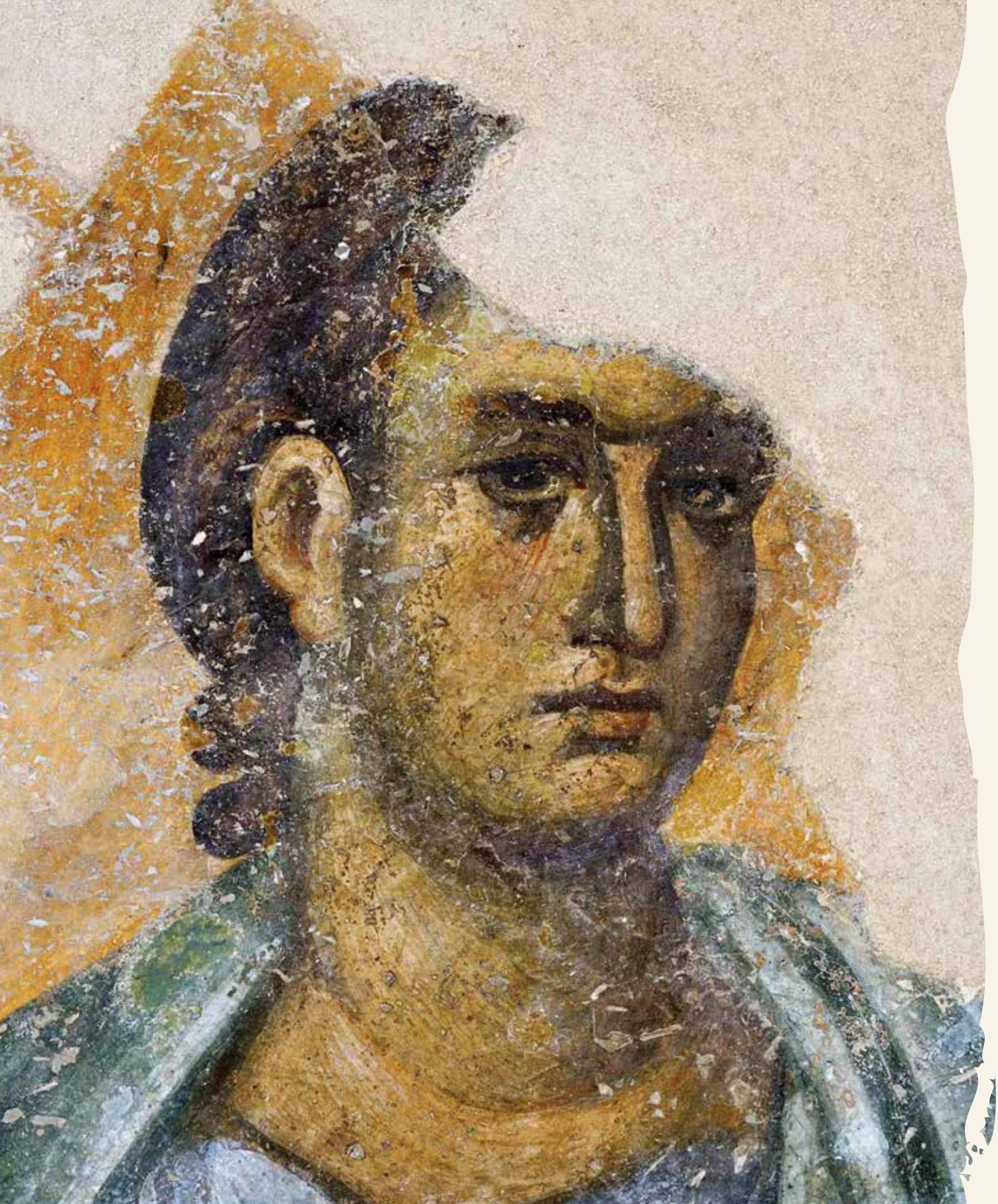

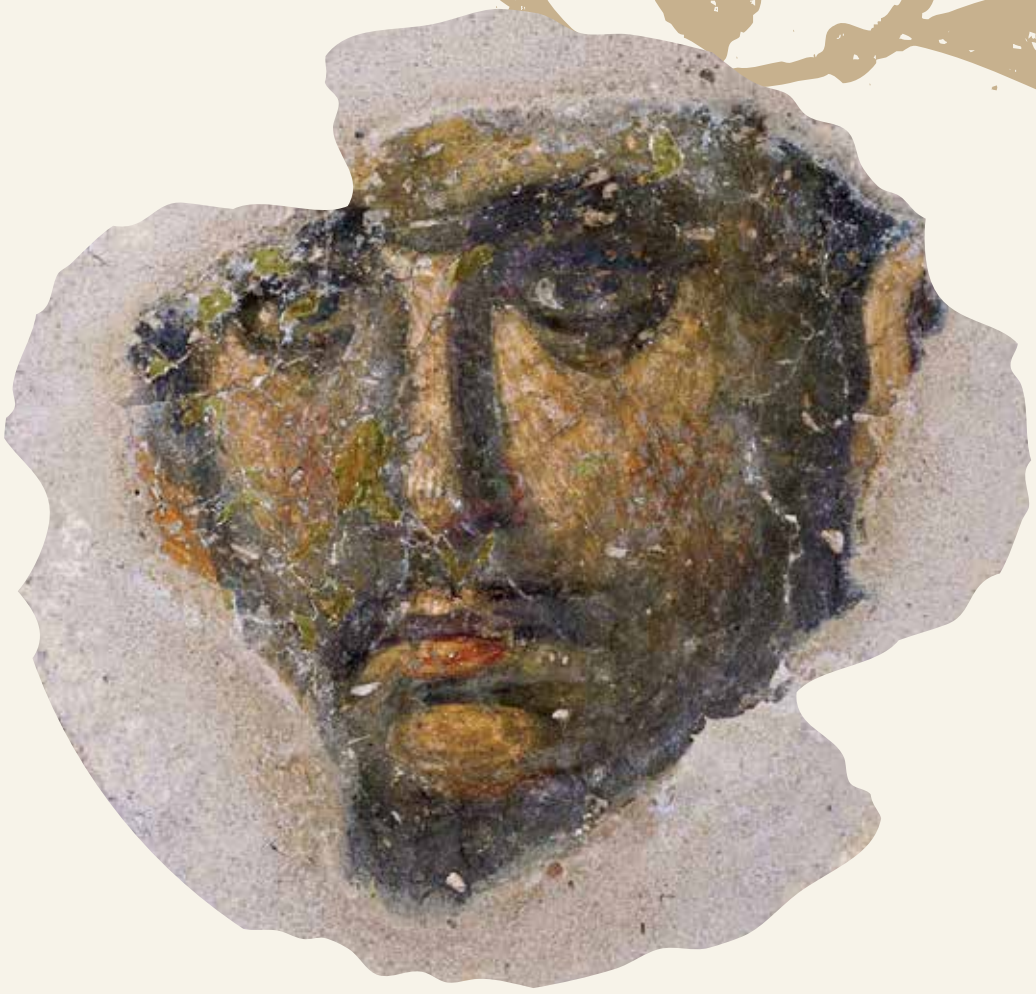

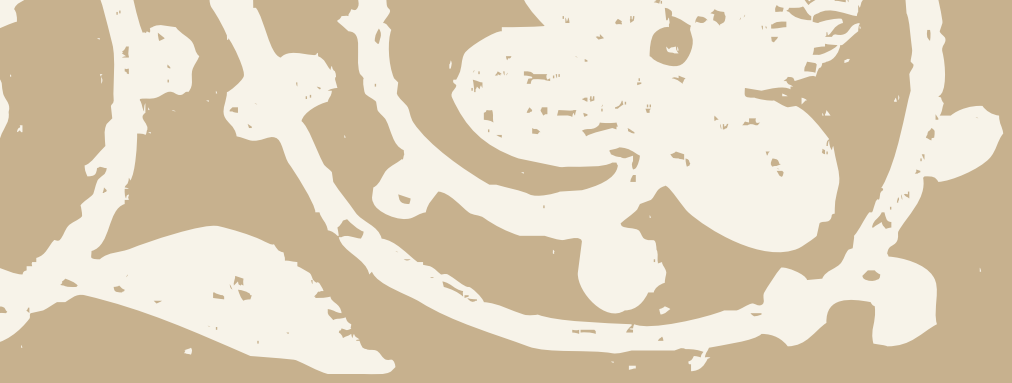

2]

Манастир Студеница

Studenica Monastery

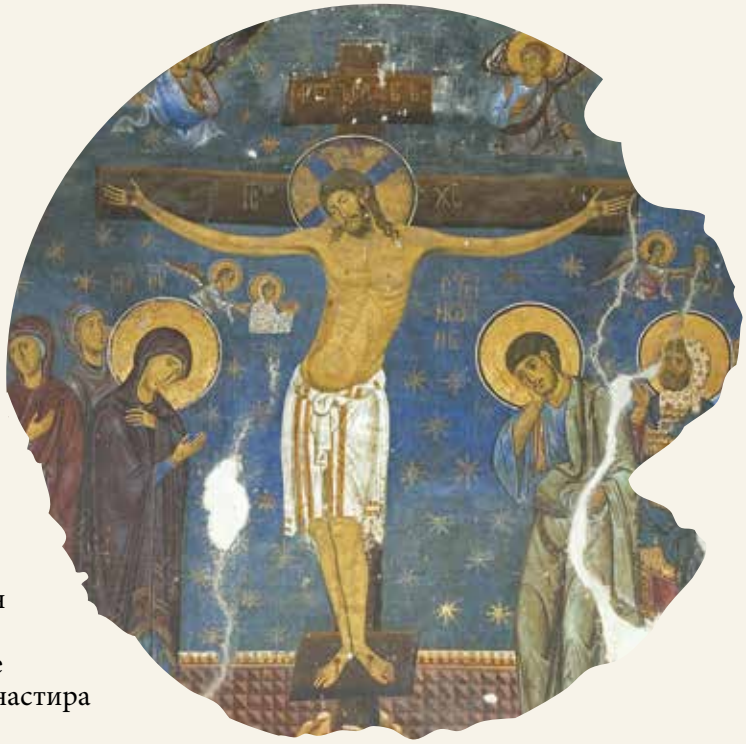

Када је 1183. године рашки велики жупан Стефан Немања на десној обали бујичне Студенице започео зидање манастира са црквом у којој ће почивати његови земни остаци, није могао слутити далекосежност историјског утицаја нити своје ктиторије, нити своје лозе. Но, током два наредна столећа владари династије Немањића су од рашке жупаније начинили респектабилну балканску државу – краљевину и царевину, па је и манастир Студеница стекао ставропигијални статус, а његов католикон је постао узор гробним грађевинама свих потоњих српских владара. Тада засновано монашко општежиће континуирано се одржава и данас. Без обзира на промене које је манастирска целина доживљавала током векова, њен габарит остао је исти, дефинисан Немањином утврдом, а њен центар – Богородичина црква јединственог споја утицаја источне и западне традиције – плодна клица која српску средњовековну уметност означава самосвојном у читавом хришћанском свету.

When the Great Zhupan of Ras Stefan Nemanja began building, on the right bank of the torrential Studenica river, a monastery with the church in which his earthly remains were to repose, the could not have had any foreboding of the far-reaching influence of either his foundation or of his descendants. But during the two succeeding centuries the rulers from the Nemanjić dynasty made the zhupa (county) of Raška a respected Balkan state –a kingdom and an empire. Consequently, the Studenica Monastery acquired the stavropegial status, and its catholicon became the model of the sepulchral churches of all subsequent Serbian rulers. The coenobitic rule of monastic life established then has continued in it without interruption to the present day. Regardless of the changes which took place in the monastery, the boundaries of the monastic range remained unaltered, defined by Nemanja's defences, and its centre – the Church of the Virgin, with its unique blend of Eastern and Western traditions – remained a fecund source of influence which made the Serbian mediaeval art a distinctive phenomenon in the entire Christian world.

По Немањином налогу је „на пустом месту“, како бележе његови савременици-биографи, најпре настало готово кружно обзиђе ојачано кулама. Главни западни улаз надвишен је вишеспратном правоугаоном кулом коју фланкирају две полукружне. Унутар тако омеђеног сакрализованог простора паралелно су грађени црква у средишту и зграде неопходне за живот монаха, уз зидове – трпезарија, кухиња, конаци, радионице, док је каменим цевима вода спроведена од извора у порту.

Nemanja's biographers, his contemporaries, write that the first chose a „solitary“ place and had it enclosed by an almost circular wall strengthened with towers. The main western entrance was surmounted by a multi-storied rectangular tower flanked by two semicircular towers. Within this enclosed sanctified space, various structures were built concurrently: the church in the middle and the monastic facilities – the refectory, the kitchen, cells and workshops – along the encircling wall. A stone conduit brought water from a spring to the churchyard.

Скромна по димензијама, црква је у основној замисли објединила све особености поднебља у коме настаје. Тако је већ посвета Богородици Евергетиди одражавала Немањино лично поштовање великог цариградског узора; троделни олтарски простор омогућава одвијање службе према устаљеном православном канону; праћење литургијских радњи заклањао је низак камени иконостас; наос до кога воде и уски вестибили надвишава небо куполе; у западном травеју, уз јужни зид, припремљена је гробница ктитора са саркофагом као надгробним обележјем; припрата је зидом одвојена у засебни простор.

The church is of modest size, but it basic design incorporates all the features characteristic of the time and place of its origin. The dedication to the Virgin Evergetida reflects Nemanja's personal esteem of the great Constantinopolitan model; the tripartite sanctuary suits the requirements of the liturgy according to the established Othodox canon; the low stone iconostasis screens off liturgical activities; the dome rises above the nave, which is approached by narrow vestibules; the founder's tomb, marked by a sarcophagus, is located along the south wall in the west bay, and the narthex is separated from the church by a wall.

Основа и елевација, преузете из византијског престоничког миљеа, заоденуте су романичким рухом – најбољи мајстори и клесари, доведени однекуд из јадранског приморја, резали су и полирали блокове мермера вађене из оближњих родочелских каменолома и њима градили лица зидова, клесали фантастичне животиње унутар

The ground plan and elevation of the church, modelled after Constantinopolitan churches, are given a Romanesque guise. Skilled masters and masons, brought from the Adriatic coast, carved and polished marble blocks conveyed from the adjacent Rodočel quarries. They faced the walls with them, sculpted fantastic animals in vines as

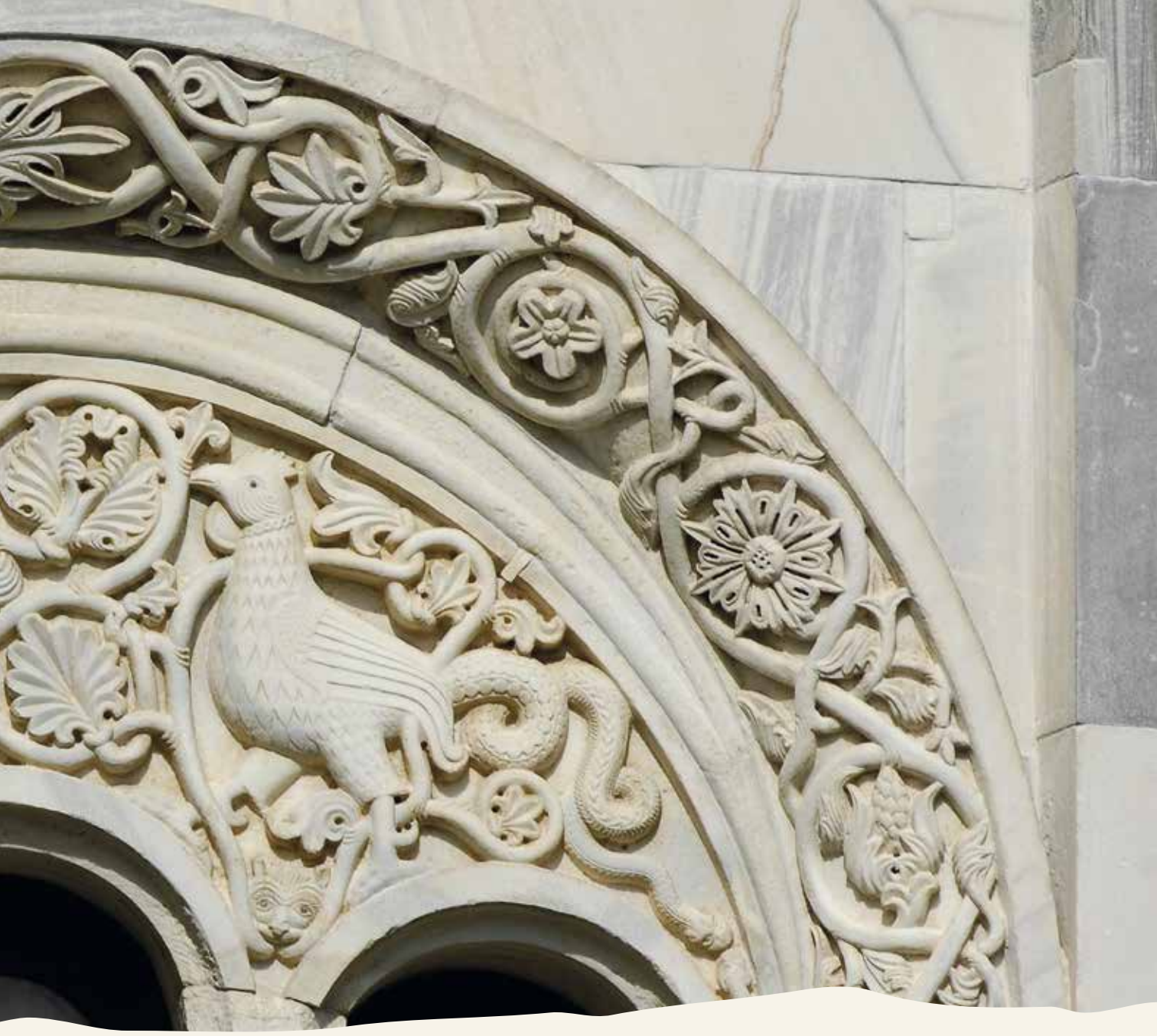

врежа као первазе прозорских отвора, оквире портала богатили тордираним профилима, у дубоком рељефу приказали Богородицу с Христом и анђелима у линети западног портала, с непресушном маштом приступали фигуралној обради конзола на којима почивају слепе аркаде у подстрешјима фасада.

window frame decorations, enriched portals with torded mouldings, made deep relief representations of the Virgin with Christ and angels in the lunette of the west portal, and displayed fecund imagination in carving figural brackets supporting the blind arcades under the eaves.

Изгледа да се велики градитељски посао приводио крају када се ктитор повукао на Свету Гору и тамо се, у обновљеном манастиру Хиландару, упокојио као монах Симеон. Посао у Студеници завршио је његов најмлађи син Растко, замонашени Сава, не само старајући се да пронађе врсне живописце и осмисли учени програм, него и да типиком уреди монашки живот у очевој задужбини. Када је црква завршена 1208/1209. године, у њу је из Хиландара пренео нетљене мошти мироточивог Симеона, чиме јој је обезбеђен статус Велике лавре, а династији – статус светородности. Оно, међутим, што из предочених националних оквира уздиже студеничку Богородичину цркву јесу њене фреске.

It seems that the great building project was nearing completion when its founder retired to the restored monastery Chilandar on Mt Athos and died there as monk Simeon. The responsibility for the final works on Studenica was assumed by his youngest son Rastko, called Sava after he took orders. He not only found accomplished painters and devised a learned programme of painted decoration, but also drew up instructions (typikon) regulating the monastic life in his father's foundation. When the church was completed in 1208/1209, he had the relics of the myrrh-gushing Simeon translated from Chilandar to it. This secured the status of the Great Lavra to the monastery and of sanctity to the dynasty. What, however, imparts to the Church of the Virgin in Studenica an importance transcending national boundaries are its frescoes.

+ВНЖД
ЪТЕЖ
НВТЬ
МОНЧ

ХС
СТЫ
НѠЛ
НБ

Политичке прилике у византијској престоници, коју су у свом четвртом походу на Свету земљу управо били завојевали крсташи, омогућиле су да најбољи живописци прихвате понуђени посао далеко на северу и да на зидовима студеничког католикона остваре ремек-дела епохе. Премда су само делимично сачуване, премда су распоређене према одбиру и програму који је начинио архимандрит Сава и премда их прате натписи изведени на старосрпском, фреске анонимних сликара својим универзалним ликовним језиком руше баријере пленећи и данас лепотом цртежа, племенитом хармонијом боја и уздржаном емоцијом, које одликују само највиша остварења каснокомнинске уметности. Рафинованост и даровитост сликари различитог сензибилитета и препознатљивог рукописа изражавају сваким потезом, без обзира да ли уобличавају учену алегорију или с упливима реализма приказују лик распетог Христа. Врхунски мајстори заната, они сликају монументалне фигуре (попут величином истакнутог светог архиђакона Стефана, заштитника династије) са истом пажњом какву посвећују детаљу (белој марамици у руци Богородице Студеничке, на пример). Водећи рачуна о продорима природне светлости кроз перфорације оловних прозорских транзена, златне листиће распоређују под таквим угловима да тек повремено бљесну како би допринели утиску променљивости, утиску вибрирајуће живе раскоши ентеријера. Заокруживши више од две деценије дуге радове на студеничкој цркви, велики жупан Стефан Немања – монах Симеон и његов син Растко – Сава, потоњи први архиепископ аутокефалне српске цркве, поставили су пред будућа покољења тежак задатак да достигну изванредни узор.

The political cirrcumstances in the capital of Byzantium, then recently taken by the crusaders in their fourth expedition to the Holy Land, were such that its best painters were willing to accept employment in a distant northern region and paint frescoes in the Studenica catholicon. Although the works of these anonymous painters have been only partly preserved and although they follow the programme made by Archimandrite Sava and are accompanied by inscriptions in Old Serbian, they emanate a universal appeal which overcomes all barriers. Their exquisite drawing, noble harmony of colours and restrained emotional charm make them equal to the highest achievements of the Late Comnenian art. The fine taste and the varied talents of these painters are manifest in every brushstroke, no matter whether they paint a learned allegory or depict, with touches of realism, the figure of the crucified Christ. Supremely accomplished craftsmen, they paint monumental figures (such as the strikingly large Archdeacon Stephen, the patron saint of the dynasty) with the same meticulous care they bestow on minute details (e.g. the white napkin held by the Virgin of Studenica). Observing how shafts of natural light flow through the perferations of the lead transennae in the windows, they arranged leaves of gold foil in such a way that they scintillate only occasionally, imparting a sense of mutability and of vibrating sumptuousness to the interior. Having brought to completion the work in this church, which lasted more than two decades, the Great Zhupan Stefan Nemanja (monk Simeon) and his son Rastko (monk Sava – later the first archbishop of the autocephalous Serbian Church) set an example hard to follow for the future generations.

СТХ
ЖЕНЪ
ПРИВОДЯТЪ ХА КЪ ПИЛАТОУ
ХС ОУЧИТЪ

ПРѢПОБНЫ
АРХІЕРЕИ
ПОРУГАНІЕ
ІС
ХС
ІУДЕІЕ И ФАРІСЕІЕ

Углед какав је Богородичина црква уживала од оснивања па током свог историјског трајања учинио је да накратко остане усамљена у студеничкој порти. Осим што је краљ Радослав пред западним прочељем изградио високу, пространу припрату с параклисима, и фрескама илустровао историјски догађај преноса Симеонових моштију из Хиландара у Студеницу, јужно од цркве подигнуте су мале, самосталне цркве у функцији параклиса, посвећене св. Николи, св. Јовану и Богородичиним родитељима Јоакиму и Ани, да би изградња око овог језгра била сукцесивно настављена током наредних столећа. Бакрорези из прве половине 18. века приказују чак 14 цркава унутар студеничке порте и непосредно уз обзиђе, изван ње. Поједине црквице сачуване су у целини, остаци неких откривени су током археолошких истраживања, док о некима више не постоје материјални трагови. Посебно место међу параклисима припада ктиторији краља Милутина из 1313/1314. године.

The esteem in which Church of the Virgin has been held throughout its history explains why it stood by itself in the monastic yard for a short time only. King Radoslav buil a high, spacious narthex with paraeccleseions in front of its west front and decorated it with frescoes illustrating the translation of Simeon's remains from Chilandar to Studenica. Small separate churches serving as paraeccleions and dedicated to St Nicholas, St John and the parents of the Virgin, Joachim and Anne, were built south of the church. During the succeeding centuries there was further construction round this core. Copperplates from the first half of the eighteenth century show as many as fourteen churches in the monastic yard, along the encircling wall and outside it. Some of these small churches have been preserved in their entirety, some are known only from the remains discovered during the archaeological excavations, and some have disappeared without any material trace. A particularly important place among the paraeccleseions belongs to King Milutin's foundation from 1313/1314.

ІС
ХС

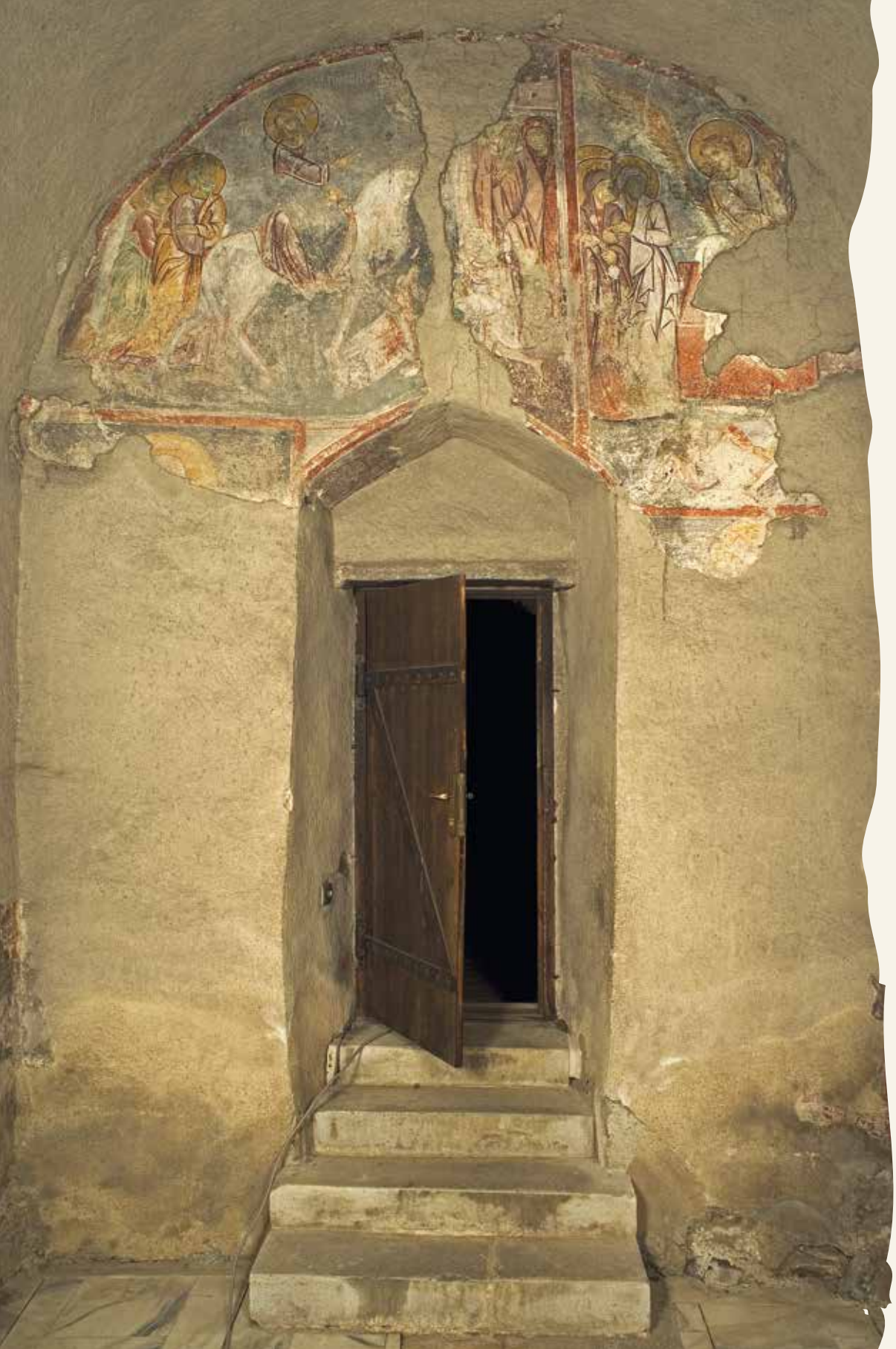

Међу 40 цркава које је, према подацима из владарско-светитељске биографије, подигао или обновио краљ Милутин, студеничка црква Светог Јоакима и Ане издваја се са више аспеката. Заузевши место у југозападном делу порте, она је скромним димензијама и елевацијом прилагођена, чак свесно подређена Богородичиној цркви, практично сведена на кубус наткриљен куполом као балдахином. Споља, својом величином и неразуђеним и омалтерисаним фасадама допушта да бљесне полирани мермер и да променљиве сенке које баца камена пластика привуку пажњу на Богородичину цркву.

Among the forty churches which King Milutin is said to have built or restored, the Church of SS Joachim and Anne in Studenica stands out in several respects. It is located in the southwest part of the churchyard, its modest dimensions and elevation are adjusted, even deliberately subordinated, to the Church of the Virgin, so that it is virtually reduced to a cube surmounted by a canopy-like dome. Viewed from the outside, its small size and plain plastered facades set off the polished marble and the shifting shadows of the stone ornaments of the Church of the Virgin.

СТЫ
СИМЕ
СОНЪ
НЕ
МА
НИ
МТИ
БЖИИ
IC XC

Али када се ступи у Краљеву цркву, прегледно распоређене и маестрално изведене фреске сликара Михаила и Евтихија неминовно воде у ванвременски свет хришћанске васељене. Сведен на представе одабраних старозаветних предака, циклус Великих празника и Богородичин циклус, уз тада стандардну декорацију куполе и олтара, програм је допуњен ктиторском композицијом на којој се лако запажају реалистичне, портретске црте остарелог краља Милутина и његове младе жене Симониде. Јасно је изражена идеја континуитета лозе наследника, будући да је ктиторски пар приказан наспрам идеализованих представа светог Симеона и светог Саве. Палеолошка ликовна нарација Михаила и Евтихија, која се у српској средини прати током пуне две деценије, управо је у Краљевој цркви достигла врхунац стилског израза и, као антологијска, стекла равноправан статус са водећим савременим остварењима у Цариграду и Солуну. Чини се да су однеговани цртеж, снажна индивидуализација ликова постигнута без видљивог напора, лазурна провидност колорита наспрам тешког и згуснутог орнамента, подређени композиционом обрасцу – експресивно усковитланом (Силазак у ад) или ритмички усклађеном и свечаном (Ваведење Богородице).

Once the King's Church is entered, the unobstructed view of the superbly executed frescoes of painters Michael and Eutihius transports the observer to the timeless world of the Christian universe. The programme is reduced to the usual decoration of the dome and the sanctuary, the representation of selected Old Testament patriarchs, the Cycle of the Great Feasts and the Cycle of the Virgin. The paintings include the founder's composition, remarkable for the realistic portrayal of the senescent King Milutin and his youthful wife Simonida. The fact that the founding pair is depicted opposite the idealized representations of St Simeon and St Sava stresses the idea of continuous and direct descent. The Palaeologian narrative style of Michael and Eutihius, which can be traced in Serbian art for two decades, reached its culmination precisely in the King's Church and attained a splendour matching that of the most esteemed works of art in contemporary Constantinople and Salonica. The elegant drawing and the vigorous individualization of figures, realized without any apparent effort, and the translucent colours set opposite ponderous and compressed ornaments are perfectly adjusted to the tone of each composition and vary from the strikingly turbulent Harrowing of Hell to the rhythmically serene and solemn Entry into the Temple.

НѠА
КНМ
СТА
АННА
МТН
БЖНІА

Облици и садржаји које је манастир Студеница добио до друге деценије 14. века мењали су се – разумљиво – током времена, било због природних непогода (разорни земљотрес је тако тешко оштетио Богородичину цркву да је у обнови 1568. поново осликана; водећи мајстори тога доба су се с пијететом односили према затеченим фрескама и, готово с рестаураторским приступом, где год је било могуће само допуњавали оштећене партије), било због турских похара (део студеничког ризничког материјала разасут је од Срема до Сарајева), било због жеље да се ктиторским доприносом манастир осавремени (крајем 18. века Симеон и Алексије Лазовић начинили су нови, високи, дрворезбарени иконостас за Богородичину цркву, средином 19. века поново ју је осликавао Живко Павловић, док је кнез Милош изградио спратни конак јужно од главног улаза у комплекс). Промене, међутим, нису угрозиле манастирску матрицу формирану крајем 12. столећа, којом и сада доминира црква Богородице Евергетиде.

The forms and structures that the Studenica monastery had taken on by the second decade of the fourteenth century naturally changed over the later times, either because of natural disasters (an earthquake damaged the Church of the Virgin so heavily that it had to be painted again during the 1568 renovation; the leading artists of the time showed great respect for the original frescoes and confined themselves, whenever possible, to the mere restoration of the damaged parts) of because of Turkish ravages (items from the Studenica treasury have been found dispersed over an extensive territory from Srem to Sarajevo), or again as a result of the wish of later donors to introduce novel features (towards the end of the eighteenth century Simeon and Aleksije Lazović made a new, high iconostasis of carved wood for the Church of the Virgin; in the mid-nineteenth century that iconostasis was re-painted by Živko Pavlović; and Prince Miloš had a two-storied guesthouse built south of the main entrance to the monastic range). These alterations have not, however, impaired the monastic matrix formed towards the end of the twelfth century, which is still dominated by the Church of the Virgin Evergetida.

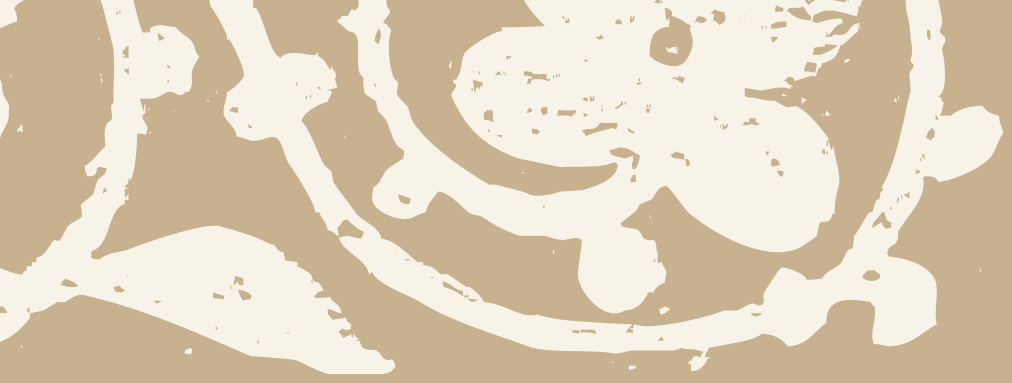

3]

Средњовековни споменици на Косову

Mediaeval Monuments in Kosovo

Подручје Косова и Метохије на југу Србије је област заштићена са свих страна планинским масивима Проклетија, Шар-планине и Копаоника. Ипак, доступним га чине природни пролази кроз које су се вековима стицали различити цивилизацијски утицаји. На овом простору се укрштало више древних путних праваца, од којих су неки били и главне средњовековне саобраћајнице између Европе, Јадранског мора и Блиског истока. Косово заузима источни део плодне котлине која је име добила по птици косу, а западни део територије био је у средњем веку прекривен метосима – црквеним поседима Српске православне цркве – одакле потиче назив друге котлине – Метохија. Територија савремене Покрајине Косово и Метохија била је средишњи део српске средњовековне државе у време њеног највећег процвата крајем

The region of Kosovo and Metohija in southern Serbia is an area sheltered on all sides by the mountain ranges of Prokletije, Šar-Planina and Kopaonik. It is nevertheless made accessible by natural passes, along which various cultural influences were transferred over the past centuries. Several ancient roads met in this region, some of which were also the main communication lines connecting Europe, the Adriatic and the Near East. Kosovo lies in the eastern part of a fertile basin, and its name is derived from kos (blackbird); in the western part of the basin were mainly the estates of the Serbian Orthodox Church (metohions – hence the name Metohija for that part of the basin). The territory of the modern Region of Kosovo and Metohija formed the central part of the Serbian mediaeval state at the time of its greatest prosperity in the late thirteenth century and the first half of the fourteenth century. Therefore a considerable number of foundations of Serbian rulers, nobles and church dignitaries

13. и током прве половине 14. века. Стога су задужбине владара, властеле и црквених великодостојника сачуване на Косову и Метохији у знатном броју. Водећи градови Пећ, Призрен и Приштина представљали су значајне политичке, црквене и економске центре, око којих је основана већина манастира. Као што су се градови развијали на остацима градских насеља античког доба, тако су и бројне цркве подизане на старијим хришћанским култним местима, што је био чест случај у Византији и земљама које су јој гравитирале, а биле развијане на рушевинама Римске империје.

has been preserved in Kosovo and Metohija. The chief towns, Peć, Prizren and Priština, were important political, ecclesiastical and economic centres, and a number of monasteries were built in their vicinity. Just as some towns grew upon the remains of classical urban settlements, a number churches were built on the sites of earlier shrines from the time of the Roman Empire, as was often the case in Byzantium and the countries gravitating to it.

Идентитет средњовековне Србије изградила је династија Немањића, креирајући политички, економски и културни живот у складу са географским положајем земље између православне Византије и католичке западне Европе. Политички модел који је подразумевао порекло световних и духовних владара из исте породице, тј. династије, омогућио је чврсту повезаност световне и духовне власти. Велики манастири, најчешће владарске задужбине, служили су не само као црквена већ и као културна средишта и боравишта најобразованијих људи онога времена.

Четири најзначајнија споменика средњовековне Србије на Косову и Метохији су манастири Пећка патријаршија, Грачаница и Дечани и црква посвећена Богородици Љевишкој у Призрену. Пећка патријаршија је била најпре архиепископско, па потом патријаршијско седиште, а Богородица Љевишка и Грачаница – епископска седишта. Њихови ктитори су три најмоћнија средњовековна српска владара: Богородицу Љевишку и Грачаницу подигао је краљ Милутин (1282–1321), Дечане краљ Стефан Дечански (1321–1331), њихово осликавање обезбедио је краљ и цар Стефан Душан (1331–1355), док је Пећка патријаршија ктиторија неколицине најзначајнијих архиепископа: Арсенија I, Никодима и Данила II.

The identity of mediaeval Serbia was constituted in the time of the rulers of the Nemanjić dynasty, who organized its political, economic and cultural life in conformity with its geographical position between Orthodox Byzantium and Catholic Western Europe. The political model on which their rule was based demanded that both secular and spiritual rulers should be from the same family, and this ensured the close cooperation of secular and spiritual authorities. The large monasteries, usually founded by heads of state, were not only ecclesiastical institutions, but also cultural centres and homes of the best educated men of the time.

The four most important monuments of mediaeval Serbia in Kosovo and Metohija are the monasteries of the Patriarchate of Peć, Gračanica, and Dečani, and the Church of Our Lady of Ljeviša in Prizren. The Patriarchate of Peć Gračanica, and Dečani, and the Church of Our Lady of Ljeviša in Prizren. The Patriarchate of Peć was first an archiepiscopal, and later a patriarchal seat, and Our Lady of Ljeviša and Gračanica were episcopal seats. Their founders were the three mightiest rulers of mediaeval Serbia: Our Lady of Ljeviša and Gračanica were built by King Milutin (1282–1321), Dečani was founded by King Stefan Dečanski (1321–1331) and the cost of its decoration was borne by King and Emperor Stefan Dušan (1331–1355). The Patriarchate of Peć (built and decorated with frescoes in the period from mid-thirteenth to mid-fourteenth century) was the foundation of several eminent archbishops: Arsenije I, Nikodim and Danilo II.

С обзиром на узастопну, а делимично и истовремену градњу и осликавање, ове владарске задужбине могу бити посматране као једна широко схваћена стилска целина. Исти сликари вероватно су радили у Богородици Љевишкој и Грачаници. Друга зографска дружина осликала је припрату Дечана и цркву Св. Димитрија у Пећкој патријаршији. У архитектури и сликарству Богородице Љевишке и Грачанице могу се видети почетак и врхунац развоја последњег великог византијског уметничког стила – ренесансе Палеолога – који се у Србији појавио прво у једној од цркава Пећке патријаршије. Даљи стилски развој и његово опадање могу се пратити у сликарству комплекса Пећке патријаршије и Дечана.

Since these foundations were built and painted in close succession, and partly even concurrently, they may be considered as a broad stylistic entity. The same painters probably worked in the Church of Our Lady of Ljeviša and in Gračanica. Another company of artists painted the narthex of Dečani and the Church of St Demetrius in the Patriarchate of Peć. The architecture and paintings of the Church of Our Lady of Ljeviša and Gračanica illustrate the beginning and peak of the development of the last great Byzantine style – the Palaeologian renaissance – which made its first appearance in Serbia in one of the churches of the Patriarchate of Peć. Its further development and decline can be traced in the later buildings belonging to the complex of the Patriarchate of Peć and in Dečani.

Дворски сликар краља Милутина – Михаило Евтихијев из Солуна, другог града Царства, имао је обичај да се повремено потписује у црквама које је

The court painter of King Milutin – Michael Eutihius from Salonica – occasionally left his signature in the churches he painted. He is

осликао. Јединствен је у историји византијске уметности по томе што му се дело хронолошки може пратити током четврт века. Осликао је Богородицу Љевишку и, по свој прилици, Грачаницу. Те две цркве представљају почетак и крај ктиторског деловања једног од највећих задужбинара византијског света – краља Милутина, за кога се у писаним изворима помиње претеран податак да је за 40 година владавине подигао и обновио 40 цркава, од Србије, преко Солуна, Свете горе и Цариграда, све до Палестине и Јерусалима. У овом упечатљивом исказу нетачан је једино број подигнутих задужбина који је био мањи од 40. Својом архитектуром и фрескама, али и иконама и црквеним намештајем који су у њима сачувани, Пећка патријаршија, Богородица Љевишка, Грачаница и Дечани пружају богату слику уметничких збивања у средњовековној Србији. Она су обележена праћењем напредних токова византијске уметности (Пећка патријаршија, Богородица Љевишка, Грачаница и дечанско сликарство), комбинованим са елементима истовремене уметности Запада (архитектура и скулптура Дечана). Захваљујући својим ктиторима и њиховим сарадницима, ови споменици високо надилазе оквире локалне средине.

exceptional in the history of Byzantine art in being the only painter whose activity spans a quarter of a century. He painted the frescoes in the Church of Our Lady of Ljeviša and, probably, in Gračanica. These two churches mark the beginning and end of the founding activity of one of the greatest founders in the Byzantine world – King Milutin, who is reported to have built or restored forty churches – in Serbia, Salonica, Mt Athos, Consantinople, and even in the more distant parts, in the Holy Land and Jerusalem – during the forty years of his reign. The architecture, frescoes, icons and church furnishings which have been preserved in the Patriarchate of Peć, the Church of Our Lady of Ljeviša, Gračanica and Dečani give us a very comprehensive idea of the artistic developments in mediaeval Serbia. They are characterized by the adoption of the current trends in Byzantine art (the Patriarchate of Peć, the Church of Our Lady of Ljeviša, Gračanica and the paintings in Dečani) and by their combination with elements of the contemporaneous Western art (the architecture and sculpture of Dečani). It is a credit to the founders and the people who worked for them that these monuments are far superior to similar buildings of local importance.

Пећка Патријаршија

Пећка патријаршија представља духовно средиште српског народа и маузолеј српских архиепископа и патријараха. Током средњег века ту су се одржавали црквени, али и државни сабори, на којима су се доносиле пресудне одлуке за даљи развој земље. Напади номадског народа Кумана крајем 13. века приморали су Српску православну цркву да седиште архиепископије измести из тешко оштећеног манастира Жиче, где се до тада налазила. За привремено седиште одабрана је црква Св. апостола код Пећи, жички метох, подигнута неколико деценија раније на југу државе, на природно заштићеном месту пред улазом у Руговску клисуру. Будући да и даље север земље није био довољно безбедан, са враћањем архиепископије у Жичу није се журило, а привремени премештај постао је трајан. Коначан изглед Пећка патријаршија добија столеће касније и у највећој мери га задржава до данас. Током прве трећине 14. века, заслугом архиепископа Никодима, цркви Св. апостола дозидани су са северне стране црква Св. Димитрија, а са јужне црква Богородице Одигитрије и капела Св. Николе. Три велике цркве повезане су на западној страни заједничком припратом. Изградња Богородичине цркве, капеле Св. Николе и велике припрате, као и њихово украшавање, плод су ктиторског залагања архиепископа Данила II.

The Patriarchate of Peć

The Patriarchate of Peć is the spiritual centre of the Serbian people and the mausoleum of Serbian archbishops and patriarchs. In the Middle Ages it was the place where ecclesiastical and state councils were held and decisions of great importance for the further development of the country were made. The onslaughts of the nomad Cumans towards the end of the thirteenth century forced the Serbian Orthodox Church to remove the seat of its archbishopric from the heavily damaged monastery Žiča. It was decided that it should be temporarily transferred to the Church of the Holy Apostles at Peć, a metochion of Žiča built a few decades earlier in a naturally sheltered area at the entrance to the Rugovo gorge in the southern part of the state. Since the northern parts of the country remained unsafe, there was no hurry to transfer the seat of the archbishopric back to Žiča, and its temporary removal became permanent. A century later the Patriarchate of Peć took on its final appearance, which has been preserved, with minor alterations, to the present day. In the first third of the fourteenth century, during the incumbency of Archbishop Nikodim, the Church of St Demetrius was added to the north side to the Church of the Holy Apostles, and the Church of the Virgin Odegitria and the Chapel of St Nicholas were built on its south side. The three large churches were linked by a common narthex on the west side. The founder of the Church of the Virgin, the Chapel of St Nicholas and the joint narthex was Archbishop Danilo II, who was also responsible for their decoration.

ВЪЗСЕНИЕ

ΓΗΣ

Иако настале у различитим периодима, све три цркве су грађевине једнобродне основе са куполом и полукружно завршеним апсидама. Сукцесивна градња приморала је неимаре на прилагођавање, што се нарочито односи на прераду средишње цркве Св. апостола. Заједничка припрата, над којом се издизала кула-звоник, првобитно је била изграђена као трем, али су њени велики лучни пролази касније зазидани.

Although they date from various periods, all three churches are domed aisleless buildings with semicircular apses. The subsequent building activity on the site necessitated certain adjustments, the most extensive being the reconstruction of the central Church of the Holy Apostles. The common narthex, formerly topped by a bell-tower, was originally built as a porch, but its large arched openings were walled up later.

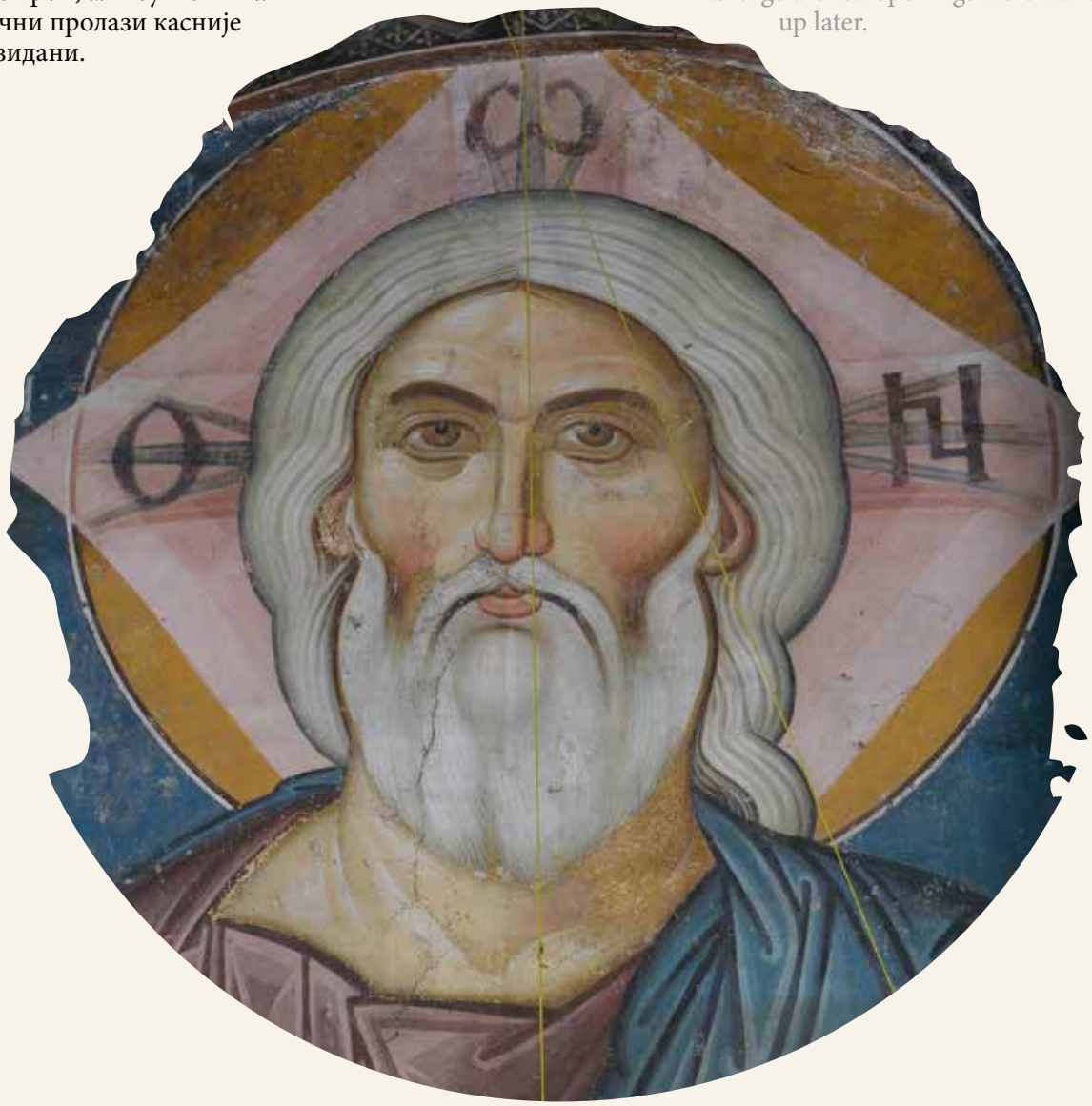

Пећке цркве биле су грађене каменом и опеком и малтерисане црвеним малтером (Св. Апостоли, Богородичина црква, Данилова припрата). Концепт грађевинског комплекса и његова боја пореклом су са Свете горе, где је архиепископ Данило II провео доста времена. Тамбури купола и кровни венци били су украшени полихромно сликаним геометријским и флоралним орнаментом, што је редак и најпотпуније сачуван случај у српској средњовековној архитектури. На фасадама спољне припрате сачувани су и остаци оштећених композиција и појединачних фигура. Сав сликани украс фасада потиче из друге четвртине 14. века, из времена велике обнове манастира архиепископа Данила II. Пећки католикон представља симбиозу локалног, тзв. рашког, и византијског плана и програма простора. Византијском начину градње и обради камене архитектонске пластике додато је неколико детаља романо-готичког стила. Фреско-сликарство пећких цркава и припрате стварано је и обнављано дуже од четири столећа: од средине 13. до последње четвртине 17. века. Оно сведочи о неким од водећих стилских струјања у српском и византијском, као и поствизантијском културном простору.

The Peć churches were built of stone and brick and plastered with red mortar (The Church of the Holy Apostles, Church of the Virgin, Danilo's nartex). The design of the complex and the choice of red colour were influenced by the buildings on Mt Athos, where Archbishop Danilo II had spent a considerable period of time. The drums of the domes and the roof cornices are decorated with polychromatic geometric and floral designs which represent the best preserved examples of this rare form of decoration in Serbian mediaeval architecture. Remains of damaged compositions and of individual figures have been preserved on the facades of the outer narthex. The painted decoration on the facades dates from the second quarter of the fourteenth century, from the time of the extensive restoration of the monastery under the direction of Archbishop Danilo II. The design of the catholicon of Peć combines features of the local, so-called Raška style and Byzantine spatial organization. Its structure and sculpted architectural decoration are Byzantine, but they also incorporate elements of the Romanesque-Gothic style. The frescos in the Peć churches and narthex were painted and intermittently restored over a period of more than four centuries – from the middle of the thirteenth century to the last quarter of the seventeenth century – and reflect some of the major stylistic trends in the Serbian, Byzantine and post-Byzantine cultural spheres.

Црква Св. Апостола

Црква је од почетка била намењена за сахрањивање архиепископа, што је одредило изузетан избор тема. Осликана је око 1260. године у време другог српског архиепископа Арсенија I, по узору на програм живописа у Жичи, чији је творац био архиепископ Сава I (Немањић). Првобитно сликарство сачувано је у олтару и поткуполном простору. Две главне теме које обрађује јесу вера у Васкрсење и пресудна улога апостола у стварању хришћанске црквене организације, чији је саставни део била и аутокефална Српска православна црква. Загасита гама боја доприноси убедљивој строгости овог сликарства изабраног за исказивање естетских ставова високог српског клира средином 13. века. То важи за композиције из средишњег, поткуполног простора, као и колосални Деизис (Христос коме се Богородица и св. Јован Претеча моле за милост према људском роду на Страшном суду) из конхе апсиде. С друге стране, ликови Богородице и анђела из композиције Христовог

The Church of the Holy Apostles

The Church of the Holy Apostles was designed as the burial place of archbishops, and this determined the unusual choice of subjects depicted in it. It was painted . 1260, during the incumbency of the second Serbian achbishop, Arsenije I, and it follows the programme of th paintings of Žiča, whose author was Archbishop Sava I (Nemanjić). The original paintings have been preserved in the sanctuary and beneath the dome. The two main themes are the belief in resurrection and the role of th apostles in the establishment of the Christian chuch organization, of which the autocephalous Serbian Orthodox Church was a constituent part. Sombre colours enhance the imposing austerity of these paintings chosen to express the aesthetic views of the high Serbin clergy of the mid-thirteenth century. This applies particularly to the compositions in the central space under the dome and to the colossal Deesis (Christ whom the Virgi and St John the Forrunner address in supplication on behalf of humanity on Judgment Day) in the concha of the apse. As opposed to this, the figures of the Virgin and angels in the composition of the Resurrection of Christ painted in the drum exude genuine vitality and even sensuousness. All three compostions rank among the supreme achievements of the socalled monumental style favoured in

Вазнесења у тамбуру куполе одају истинску животност и, чак, чулност. И једни и други представљају врхунске домете српског и византијског сликарства тога времена, тзв. монументалног стила 13. века. Западни травеј, улазни простор у цркву, осликан око 1300. године, носи одлике почетне фазе стила ренесансе Палеолога. На западном зиду су две велике фреско-иконе Богородице и св. Николе, а циклус Страдања Христа приказан је у своду.

Serbian and Byzantine painting in the thirteenth century. The west bay, forming the entrance to the church, was painted c. 1300 and has some stylistic traits of the early stage of the Palaeologian renaissance. Two large fresco icons showing the Virgin and St Nicholas are painted on the west wall, and the cycle of the Passion is represented on the vault.

Богородичина Црква

Фреско-сликарство цркве Богородице Одигитрије (до 1337), са гробницом архиепископа Данила II у северозападном делу, увелико одражава замисао свог вишеструко надареног ктитора. Осмишљено је да на учен и оригиналан начин прослави Богородицу којој је црква посвећена, понекад ретким призорима, попут Богородице са Христом који храни сиромашне и ништавне десно од улаза, уз саркофаг Данила II. На супротној страни лево од улаза, на западном зиду, Данило II на ктиторском портрету приноси модел своје грађевине пророку Данилу, свом светом заштитнику. Оригинално сликарство велике припрате из Даниловог времена сачувано је само око улаза у Богородичину цркву. Иако заузима сразмерно малу површину, јасно је да је и оно донело нове и ретке теме: Лозу Немањића, Богородицу Млекопитатељницу (која доји Христа), Богородицу Извор живота, којој се клањају ктитор, архиепископ Данило II и св. Никола. Стилски, ово учено сликарство напушта високе захтеве класицизма Палеолога, стила карактеристичног за прве деценије 14. века. Његова вредност лежи у новом, експерименталном духу који се више занима за садржај него за форму слике.

Church of the Virgin

The programme of the frescoes in the Church of he Virgin Odegitria (before 1337) closely reflects the ideas of its gifted foundr, Archbishop Danilo II, who is buried in the northwest corner of the church. The basic idea was to celebrate the Virgin, to whom the church is dedicated, in a learned and original way, and therefore the paintings include some rarely depicted scenes such as the Virgin with Christ who gives food to he poor, shown right of the entrance and next to the sarcophagus of Danilo II. On the opposite side, to the left of the entrance, is the founder's portrait showing Danilo II offering a model of this building to to patron saint, the Prophet Daniel. The original paintings in the narthex, dating from Danilo's time, have been preserved round the entrance to the Church of the Virgin only. Although their remains occupy a comparatively small surface, it can be discerned that frescoes also introduced some new and rare subjects: the Genelogy of the Nemanjić family, the Virgin Galaktrofusa (Virgin Nursing Christ), the Virgin Life-Giving Fountain, to whom the founder Archbishop Danilo II and St Nicholas pay homage. As regards their style, these learned paintings depart from the exacting neo-classicism of the Paleologi, which was characteristic of the early decades of the fourteenth century. Their value proceeds from a new spirit of experimentation, which is focused on the content rather than the form.

Црква Св. Димитрија

Архиепископ Никодим дао је да се сазида и украси (1322–1324) црква Св. Димитрија. Најбољи међу сликарима поносно се потписао на грчком језику, истакавши своје пуко посредништво поетичним исказом: „ Дар Божији из руке Јованове“ у конхи апсиде испод фигуре Богородице. Византијски сликари ретко су се потписивали, а то су најчешће чинили у мање светим просторима, у првим зонама наоса или у нартексу. Сасвим је особено и неочекивано место сликаревог потписа у конхи апсиде која симболише небеску сферу, једну од најсветијих тачака у сакралној топографији православне цркве.

У цркви Св. Димитрија запажа се намерна архаичност у неким програмским решењима којима је требало повезати ново време са ранијом традицијом, нарочито оном из цркве Св. апостола, као што је представљање Христовог Вазнесења у куполи, уместо уобичајеног лика Христа Пантократора. Западни травеј посвећен је слављењу државе, цркве и династије. На јужном зиду насликани су владарски портрети краља Стефана Дечанског са сином Душаном, св. Савом и архиепископом Никодимом на црвеној позадини, чиме се алудира на царску симболику (као што је случај и у цркви Богородице Љевишке). Представе Васељенских (византијских) црквених сабора у крстастом своду западног травеја комбиноване су са српским црквено-државним саборима. Таквим програмским концептом овог дела цркве, српска држава, која се у то време кретала ка врхунцу моћи, поредила се са општехришћанском (Византијом) као њен равноправни део. По својим естетским вредностима, ово је сликарство академске, силазне фазе ренесансе

The Church of St. Demetrius

Archbishop Nikodim had the Church of St. Demetrius built and decorated (1322–1324). The best among the painters proudly signed himself in Greek, emphasizing his mere intercession by a poetic statement: “Gift of God from the hand of John” in the apse’s conch under the figure of the Holy Virgin. Byzantine painters rarely signed themselves and they used to do so most frequently in less holy places, in the first zones of the naos or in the narthex. This is quite a characteristic and unexpected place for the painter’s signature, in the apse’s conch that symbolizes celestial sphere, one of the holiest points in the sacral topography of the orthodox church.

In the Church of St. Demetrius, it is possible to observe intentional archaism in some programme solutions that were supposed to link the new time with the earlier tradition, especially that from the Church of the Holy Apostles, such as the representation of the Ascension of Christ in the dome instead of the usual image of Christ Pantokrator. The west bay is dedicated to the celebration of the state, the church and the dynasty. On the south wall, there are painted portraits of the rulers, King Stefan Dečanski with son Dušan, St. Sava and Archbishop Nikodim, against the red background, thus alluding at imperial symbolism (as is the case in the Church of the Holy Virgin of Ljeviša). The depictions of Ecumenical (Byzantine) church councils in the cross vault of the west bay are combined with the Serbian church and state councils. With such programme concept of this part of the church, the Serbian state, which at the time was heading towards the peak of its power, compared itself with the general Christian state (Byzantium), as its equal part. By its aesthetic values, this is the painting of the academic, declining phase of the Palaiologos renaissance, which shows

Палеолога, које показује да је прошло стваралачко доба овог стила. У земљотресу у 17. веку изгубљена је трећина живописа цркве, који је обновио Георгије Митрофановић 1619–1620. године.

У време турске власти, након обнове Пећке патријаршије 1557. године, у овом манастиру је развијена локална варијанта поствизантијског стила, широко прихваћена у српској уметности тога времена. Сликарство које је временом пропало, замењено је у 16. и 17. веку новим, а извели су га најбољи тадашњи сликари. Капелу Св. Николе, украсио је сликар Радул 1673/4. Живопис из времена обнове Пећке патријаршије 1557. настао је угледањем на дела с почетка 14. века, која су сматрана највишим стандардом вредности. Окретање ка старој уметности имало је осим естетских и идеолошке разлоге: копирањем стила ренесансе Палеолога обнављано је сећање на доба државне независности, што је био важан подстицај за духовно преживљавање српског народа током векова турске окупације.

У Пећким црквама и припрати сахрањено је десетак српских архиепископа и патријараха. Неки од гробова обележени су репрезентативним саркофазима, украшеним клесаним симболичним представама. У ризници манастира сачуване су вредне иконе.

that the creative period of this style had gone. A third of the church's wall painting was lost in the 17th century earthquake, but it was renewed by Georgije Mitrofanović in 1619–1620.

During the Ottoman rule, after the renewal of the Patriarchate of Peć in 1557, a local variant of the post-Byzantine style was developed at this monastery and it was broadly accepted in the Serbian art at the time. The wall paintings that had deteriorated over time were replaced in the 16th and the 17th centuries by new ones, done by the best painters of the time. The Chapel of St. Nicholas was decorated by painter Radul in 1673/4. The frescoes from the times when the Patriarchate of Peć was renewed were created by having paintings from the beginning of the 14th century in mind, as they were considered to be the highest value standard. In addition to the aesthetic reasons, turning towards the old art also had ideological reasons: copying the Palaiologos renaissance style refreshed the memory of the times of the state independence, which was an important stimulus for the spiritual survival of the Serbian nation during the centuries of Turkish occupation.

Some ten Serbian archbishops and patriarchs have been buried at the Peć churches and narthex. A few of the graves have been marked by representative sarcophagi, decorated by chiselled symbolic depictions. Some valuable icons have been preserved at the monastery's treasury.

ГАВРИ
ЛЬ

СТЫ

Богородица Љевишка

Србија је крајем 13. века освојила знатан део византијских територија у данашњој Македонији, а византијски цар Андроник II Палеолог био је принуђен да склопи мир са суседом. Да би га учврстио, односно зауставио даљи губитак територија, дао је своју малу ћерку Симониду за жену краљу Милутину, који је тако постао члан византијске царске породице. Од тада почиње снажан и брз процес византинизације Србије, којим су били захваћени сви сегменти државног деловања, а њено седиште се пребацује на југ, на територију Косова и Метохије. Званична уметност се везује за најсавременије византијске токове у архитектури и сликарству. Богородица Љевишка у Призрену најстарија је из групе задужбина краља Милутина које су током прве деценије 14. века настајале готово буквално из године у годину. То је једна од ретких сачуваних средњовековних градских епископских цркава у претежно руралној Србији.

Призренска катедрала посвећена Богородици сазидана је до 1307. године преградњом делимично сачуване базилике из 13. века која је лежала на темељима цркве средњовизантијског периода (9–10. век). Из претходне базилике сачувано је само неколико композиција из прве половине 13. века, од којих је Богородица са Христом Хранитељем спаљена марта 2004. Градитељ

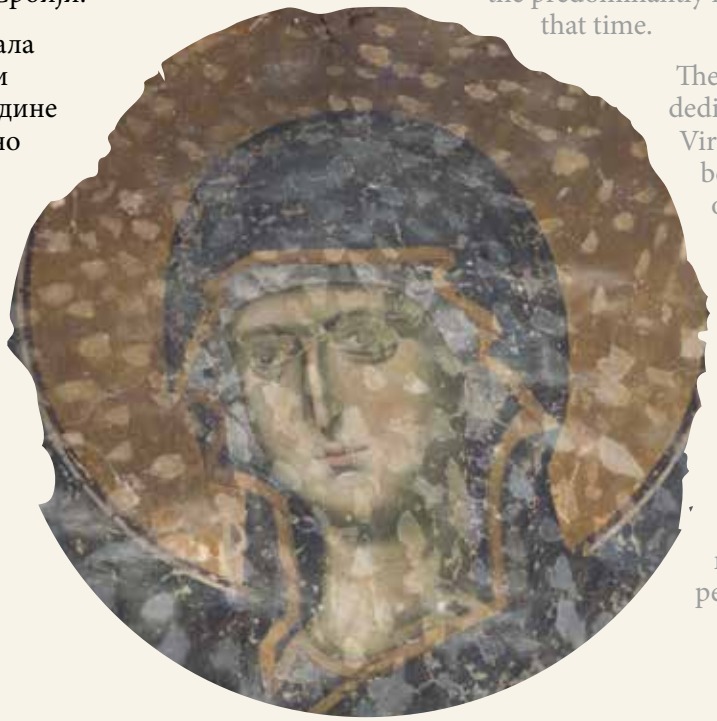

Church of Our Lady Ljeviša

Towards the end of the thirteenth century Serbia occupied a considerable part of Byzantine territories in presentday Macedonia, and Emperor Andronicus II Palaeologus of Byzantium was compelled to conclude peace with his neighbour. In order to confirm this peace and prevent further loss of territory, he gave his small daughter Simonida in marriage to King Milutin, who thus became a member of the Byzantine imperial family. This marked the beginning of the strong and rapid process to the Byzantization of Serbia, which embraced all segments of the state, whose centre was transferred to the south, to the territory of Kosovo and Metohija. The official art began to follow the latest trends in Byzantine architecture and painting. The Church of Our Lady of Ljeviša is the earliest of King Milutin's foundations which succeeded one another in an almost yerly sequence during the first two decades of the fourteenth century. It is one of the rare extant urban episcopal churches dating from the predominantly rural Serbia of that time.

The Prizren cathedral dedicated to the Virgin was built before 1307. It originated as a reconstruction of a partly preserved thirteenth century basilica, which had been built on the foundations of a church dating from the middle Byzantine period (9th–10th

цркве краља Милутина протомајстор Никола, највероватније из Епира, остварио је архитектонски успелу грађевину карактеристичну за стил ренесансе Палеолога, чији је први представник у Србији управо црква Богородице Љевишке. Њено језгро чини петокуполна црква уписаног крста са додатим бочним опходним бродом и отвореном спољном припратом (данас зазиданих пролаза), са кулом-звоником која се издиже над њом. Споља гледано, нижи бочни бродови дају цркви изглед петобродне грађевине. Зидана је византијским слогом, смењивањем тесаника и опеке, повезаних дебелим малтерним спојницама, чиме се постиже пријатан и топао изглед, као и живост зидних површина. Најдекоративнија је источна фасада, на којој се налазе ктиторски натписи изведени у опеци, орнаменти добијени ређањем опеке и керамопластични украси.

centuries). Only a few compositions from that basilica, painted in the first half of the thirteenth century, have been preserved. One of them, showing the Virgin with Christ the Keeper, was destroyed by fire in 2004. Nikola, the master builder of King Milutin's foundation, came probably from Epirus, and the church he built is of considerable architectural value and typical of the style of the Palaeologian renaissance, of which it is in fact the first instance in Serbia. Its core consists of a five-domed church inscribed cross in plan with an additional circumambient aisle and an open outer narthex (its openings are now walled up) surmounted by a bell tower. Looking from the outside, the lower aisles give the church the appearance of a five-nave building. It is built in the Byzantine manner, in alternating courses of dressed stone and brick, bonded by thick layers of mortar, which gives the walls a pleasant and warm appearance. The east facade has the richest decoration and features various ceramic and brickformed ornaments.

Највећу вредност Богородице Љевишке представља њено зидно сликарство настало у периоду 1307–1313. Распричаност, проширивање фреско-програма увођењем нових тема, а посебно оних насталих под утицајем литургијске поезије, карактеришу нови стил на плану садржине. Последично, губи се монументалност карактеристична за претходни период (као у Сопоћанима), смањује се величина фигура а повећава број учесника у композицијама, док сликана архитектура добија већи значај. Нови стил, назван ренесанса или класицизам Палеолога, могао се у Србији први пут у пуном сјају видети у Богородици Љевишкој. Никада раније у српској средњовековној уметности толико метафора, алегорија и персонификација није преточено у слику у једном споменику, што указује на то да је Михаило Евтихијев инспирацију тражио у античкој или, вероватније, у византијској уметности која је била под утицајем античке. Горостасне фигуре најистакнутијих чланова династије Немањића, међу којима се истиче портрет краља Милутина, насликане су у унутрашњој припрати на црвеној позадини, симболу царског достојанства. Овим портретима јасно је показана висока позиција Србије у византијској заједници држава. Иако данас оштећени, спаљени у терористичком нападу на цркву марта 2004, портрети Немањића у призренској катедрали илуструју потпуније него било који претходни тадашњу државну и црквену идеологију, њен до тада недосегнут степен политичке и војне моћи.

The wall paintings, which date from 1307–1313, are the most prized treasure of the Church of Our Lady of Leviša. The most remarkable features of these paintings are their leisurely narrative style and the introduction of new subjects, particularly those inspired by liturgical poetry. The monumentality, typical of the preceding period (as at Sopoćani), is less prominent, the figures are smaller, the number of participants in the scenes is greater, and greater stress is laid on painted architecture. The Church of Our Lady of Ljeviša is the first monument in Serbia in which the new style, called the Palaeologian renaissance, could be seen in its full splendour. Never before in Serbian art had so many metaphors, allegories and personifications been represented in the paintings of a single monument. This seems to indicate that Michael Eutihius looked to classical art for inspiration or, more probably, to Byzantine works influenced by it. The titanic figures of the most eminent members of the Nemanjić dynasty, among whom King Milutin is given special prominence, were painted in the inner narthex against a red background, which was a symbol of imperial rank. These portraits were obviously meant to demonstrate the eminent position of Serbia in the Byzantine community of states. Although now damaged, torched in th terrorist attack on the church in March 2004, the portraits of the Nemanjić family in the Prizren cathedral illustrate, more fully than any earlier paintings, the state and church ideology of the time, and the unprecedented political and military power of the Serbian state.

Много је тога новог у сликарству Богородице Љевишке, о чему сазнајемо само на основу трећине сачуваног фреско-ансамбла. Турци су цркву знатно оштећеног живописа током своје власти претворили у џамију, а да би је прилагодили својим потребама, односно да би нови слој малтера лакше прионуо на зид, оштетили су преостале фреске ударима алата.

Ово сликарство дело је Михаила Астрапе. Он ће као стално ангажован на двору краља Милутина остати у Србији до краја друге деценије 14. века. И поред немогућности увида у целину ансамбла, јасно је да се протомајстор Астрапа приближио највишим дометима свог времена слободним компоновањем сложених целина, савршено се прилагођавајући непогодним површинама, попут крстастих сводова, сферних и изломљених површина зидова, што је добро видљиво у капели Св. Николе у јужном броду и егзонартексу. Сочан начин моделовања фигура и њихов јединствен свеж и жив колорит представљају две веома значајне особености сликарства Богородице Љевишке. Посматране у целини, фреске имају карактеристике прелазног монументалног стила 13. века у наосу, али доносе и класичан стил ренесансе Палеолога у јужном броду наоса, нартексу и егзонартексу. Неке од слика у призренској цркви права су ремек-дела и припадају најбољим остварењима српске и византијске уметности раног 14. века: Богородица у лунети над улазом из спољне припрате у унутрашњу, Христ пред Ану и Кајафом у наосу, Христ и свете жене на ступцима у наосу, персонификација Дана уз улаз у спољну припрату. До марта 2004. овом избору прикључили бисмо и портрете Немањића из унутрашње припрате.

О лепоти сликарства Богородице Љевишке дирљиво сведочи запис на арапском језику на западном зиду спољне припрате: „Зеница ока мога теби је гнездо“, стих персијског песника Хафиза (14. век), урезан пре него што је црква Богородице Љевишке била претворена у џамију.

Although only a third of the fresco ensemble has been preserved, it is apparent that the paintings in the Church of Our Lady of Ljeviša introduced numerous novel elements. The Turks converted the church, whose paintings had already been heavily damaged, into a mosque, and in doing so they disfigured further the remaining frescoes by picking them to ensure better adherence of the new layer of plaster.

These paintings were the work of Michael Astrapa. This artist remained in permanent employ at the court of King Milutin until the end of the second decade of the fourteenth century. Although we do not know what the entire ensemble looked like, it is apparent that Astrapa ranked among the most accomplished artists of his time. His work is characterized by relaxed handling of complex compositions and perfect adaptation of the painting to awkward surfaces such as cruciform vaults and spherical or broken walls, as can be seen in the Chapel of St Nicholas in the south nave and the outer narthex. Lush modelling of figures and fresh and vivid colourng are among the most remarkable features of the paintings in the Church of Our Lady of Ljeviša. It may be observed that, viewed as a whole, the frescoes in the nave belong to the monumental style of the thirteenth century, although some elements of the Palaeologian renaissance are also discenible in the paintings in the south part of the nave, the narthex and the outer narthex. Some of them are genuine masterpieces and rank among the best works of the Serbian and Byzantine art of the early fourteenth century: the Virgin in the lunette above the entrance leading from the outer to the inner narthex, Christ before Annas and Caiaphas in the nave, Christ and the Saintly Women on the pillars in the nave, or the personification of Day next to the entrance to the outer narthex. Before March 2004 this list would have included the portraits of the members of the Nemanjić family in the inner narthex.

An inscription in Arabic on the west wall of the outer narthex is a moving testimony to the beauty of the paintings in the Church of Our Lady of Leviša. It is a verse of the Persian poet Hafiz (fourteenth century) „The pupil of my eye is your nest“, inscribed before the church was converted into a mosque.

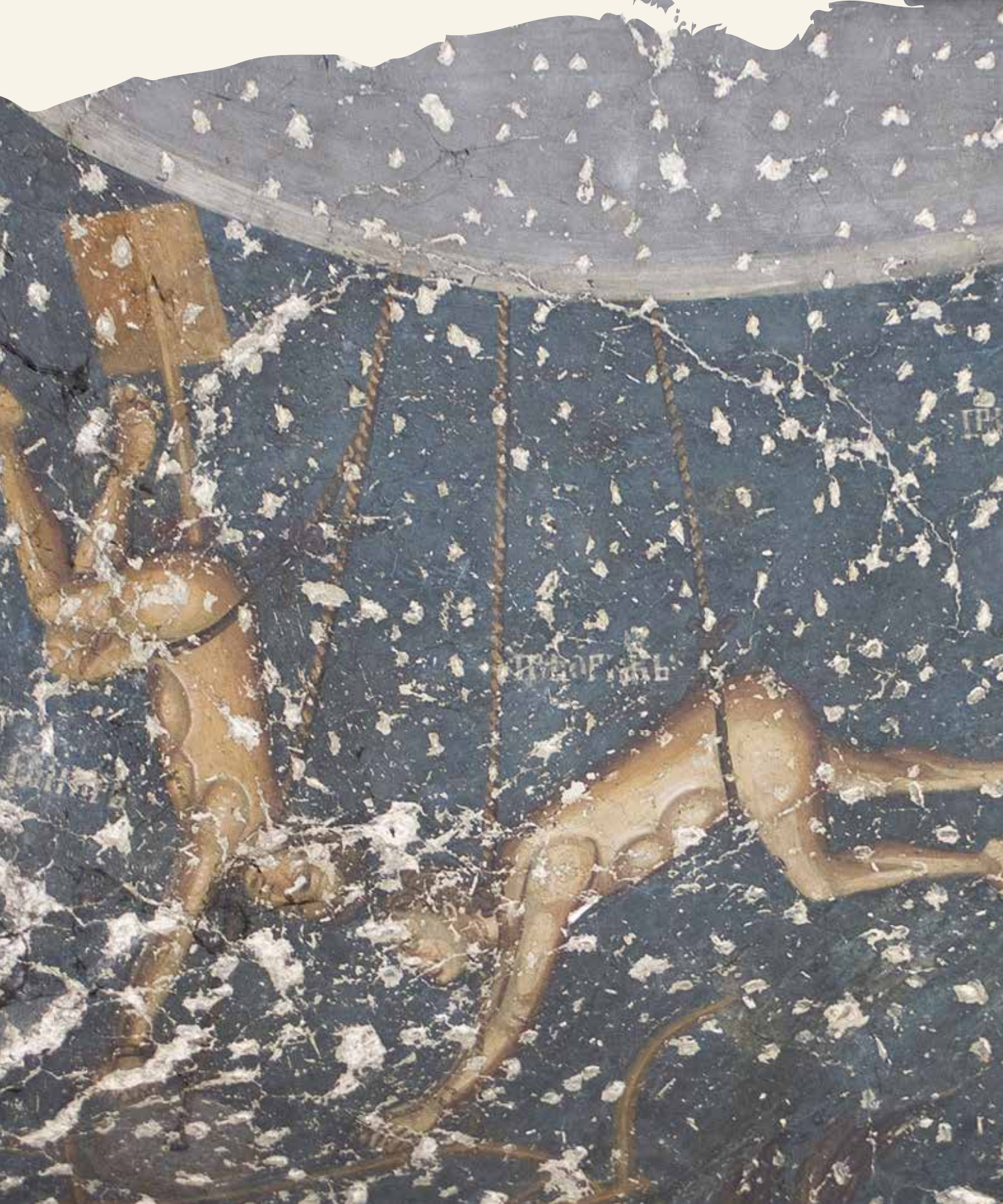

Манастир Грачаница

Цркву манастира Грачанице, недалеко од Приштине, краљ Милутин је саградио на старијим темељима, што је случај са већим бројем његових задужбина. Захваљујући таленту неимара, том приликом створена је једна од најлепших сакралних грађевина позновизантијског периода, које су сачуване до данас. Седиште Липљанске епископије, грачаничка црква посвећена Богородици, настала је у другој деценији 14. века у време снажног политичког и војног успона српске средњовековне државе.

Основе уписаног крста, петокуполна Грачаница је врхунац архитектонског стила ренесансе Палеолога, не само у Србији већ и Византији. У Цариграду, политичкој и уметничкој престоници, у том периоду нове цркве су се ретко градиле, а чешће су се обнављале постојеће. Непознати неимар усредсредио се на тражење савршенства у идеалном односу пропорција у горњим зонама грађевине. То је постигао одговарајућим степенастим издизањем сводова и угаоних купола са завршницом у темену највише, средишње куполе. Иако невеликих димензија, Грачаница одаје утисак монументалности, а посебан ефекат даје јој изражени

Gračanica Monastery

King Milutin built the church of the Gračanica Monastery, like many of his foundations, on the remains of an earlier place of worship. It is one of the finest extant sacred buildings of the late Byzantine period. The church of Gračanica is the seat of the Lipljani See and it is dedicated to the Virgin. It was built in the second decade of the fourteenth century, at the time of the great political and military rise of the Serbian mediaeval state.

Gračanica, a five-domed inscribed cross in plan, represents the peak of the architectural style of the Palaeologian renaissance, not only in Serbia, but also in Byzantium. In Constantinople, the political and artistic metropolis, new churches were rarely built in this period. The unknown architect of Gračanica strove to achieve perfectly harmonized proportions of the upper zones of the building. He attained this by raising the vaults and corner domes in a graded elaboration culminating in the crown of the highest, central dome. Although not large, Gračanica produces an impression of monumentality. Particularly striking is its pronounced vertical silhouettee, a feature not typical of Byzantine architecture. The arches and

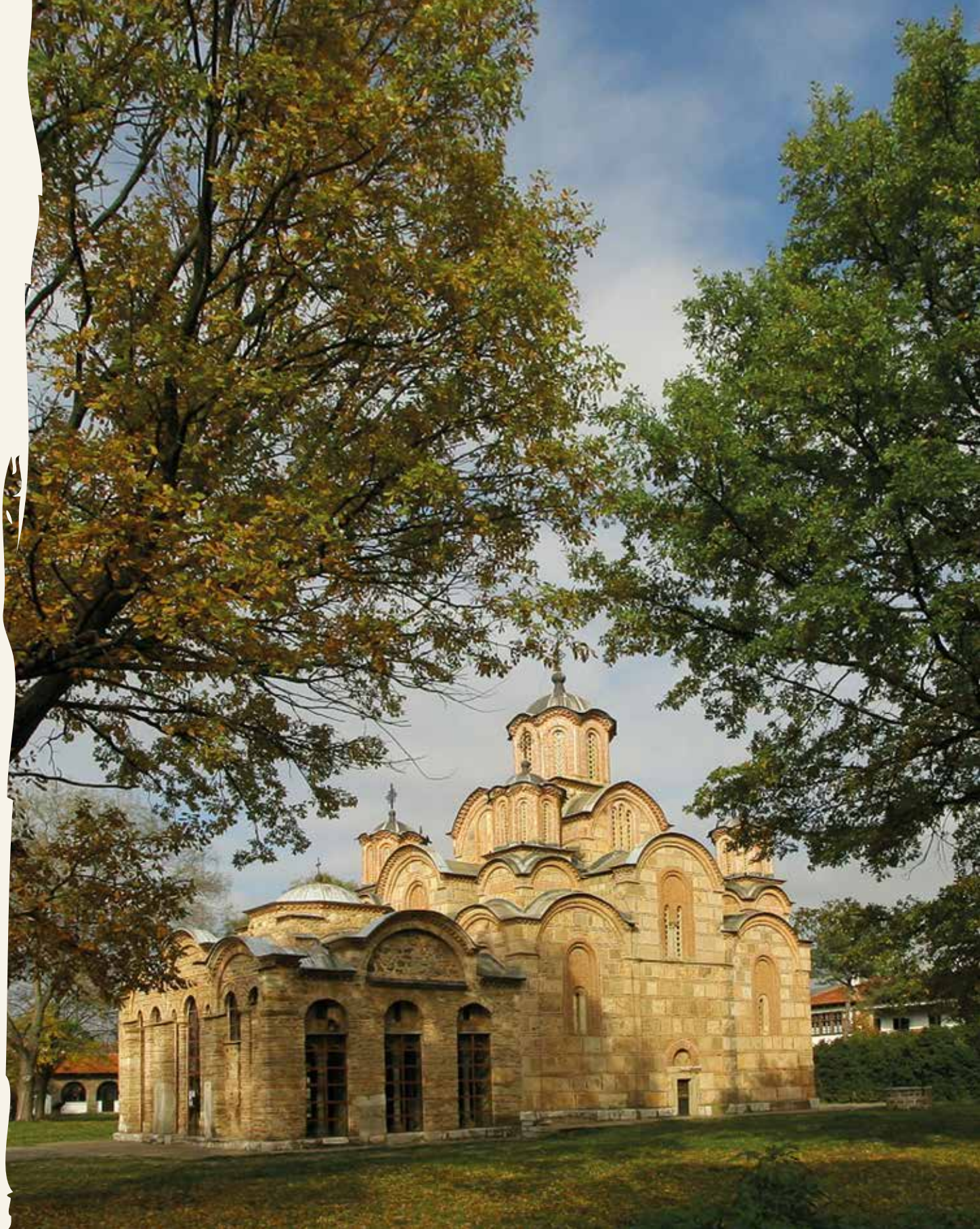

вертикализам, црта атипична за византијску архитектуру. Спољне фасаде грађевине са луцима и лезенама одражавају унутрашњи систем сводова и лукова. Византијски слог зидања топлих окерних тонова добијених од тесаника, опеке и дебелих малтерних спојница нема украса, па се посматрач усредсређује на целину. Спољна припрата била је изграђена током друге четвртине 14. века.

lesenes on the facades reflect the internal system of vaults and arches. The church is built in the Byzantine manner, of dressed stone and brick bonded with thick layers of mortar, which imparts a warm ochre colouring to the building. The facades are without ornaments which could distract the observer from the appreciation of the building as a whole. The outer narthex was built in the second quarter of the fourteenth century.

Изузетност Грачанице огледа се у томе што њен јединствени архитектонски омотач настањује једнако вредна сликана садржина. То је дело зреле фазе класицизма Палеолога, стила најпознатијег по мозаичним и фреско-драгуљима из цариградске Кахрије џамије (манастир Христа Хоре) и из Св. апостола из Солуна. Готово истовремене, грачаничке фреске, довршене до 1321. године, сасвим им се приближавају и по квалитету.

Међутим, оно што је добијено у спољном изгледу Грачанице показало се као отежавајућа околност у унутрашњости.

The exceptional significance of Gračanica lies in the fact that its splendid architectural shell contains paintings of equal value. They belong to the mature stage of the Palaeologian classicism, the style best known from the mosaic and fresco masterpieces in the Kariye Mosque (Chora Church) in Constantinople and in the Church of the Holy Apostles in Salonica. The almost contemporaneous Gračanica frescoes (completed by 1321) are very close to them in quality.

The elements which enhanced the beauty of the external appearance of the church proved, however, disadvantageous as regards its interior.

Испрекидане зидне површине у вишим зонама изгубиле су на прегледности. То, наравно, није представљало препреку да се црква украси богатим и ученим сликаним програмом, у чијем је настанку учествовао тадашњи епископ липљански Игњатије. У олтарском простору преовлађују композиције везане за Богородицу, што се, осим чињенице да је њој црква посвећена, уклапа и у општи став епохе окренут снажном прослављању Мајке Божје. На западном зиду ђаконикона исписана је даровна повеља манастиру. Наос украшавају превасходно циклуси из Христовог живота, док су у припрати насликане теме везане за смрт и Васкрсење: Страшни суд, као и приказ Календара са сценама страдања светитеља.

The broken wall surfaces in the higher zones impair clarity of vision. In spite of this, the church was decorated with a rich and learned programme of frescoes, which was defined with the help of Ignjatije, the Bishop of Lipljane then in office. The majority of the compositions in the sanctuary are associated with the Virgin, which is – apart from the fact that the church is dedicated to her – in harmony with the general tendency of the epoch, which placed great emphasis on the celebration of the Mother of God. On the west wall of the deaconicon is a transcript of the charter granted to the monastery. The nave is predominantly decorated with cycles illustrating the life of Christ, and the frescoes in the narthex depict themes associated with death and the insurrection: the Judgment Day and the Calendar with scenes showing the martyrdom of saints.

Српску владарску идеологију тог времена илуструју краљевски и династички портрети: краљ Милутин, који као ктитор носи модел цркве, наспрам супруге Симониде на западном пару стубаца и Лоза Немањића. Владарском пару анђели доносе круне као Божји изасланици, као што је то био случај и са приказима византијских царева. У Грачаници се први пут јавља и Лоза Немањића, генеалошка лоза светородне династије, настала по угледу на композицију Лозе Јесејеве која приказује Христову генеалогију. Лоза Немањића насликана је у припрати наспрам композиције раја из Страшног суда, алудирајући на праведност представника династије Немањића, којима припадају рајска насеља. Реч је о јединственој композицији династичке лозе сачуваној у српском иконографском репертоару (Грачаница, Пећка патријаршија, Дечани), али не и у Византији и земљама под њеним културним утицајем. Иако се није потписао, сматра се да је и у Грачаници, као и у Богородици Љевишкој радио дворски сликар краља Милутина – Михаило Евтихијев. Талентован и добро обавештен о уметничким струјањима у Цариграду и Солуну, он је Србији обезбедио место једног од три најзначајнија центра током трајања последњег великог стила византијског сликарства. Неке композиције: Силазак у Ад, Успење Богородице, Оплакивање Христа, Страшни суд и владарски портрети представљају ремек-дела српског и византијског стваралаштва. У спољној припрати Грачанице налази се вредан поствизантијски живопис из 16. века, а у манастиру се чува ризница новијих икона.

The royal and dynastic portraits reflect the Serbian official ideology of the time: King Milutin, who holds a model of the church as ts founder and his wife Simonida opposite him on the west pair of pillars, and the genealogy of the Nemanjić dynasty. Angels, the messengers of God, bring crowns to the ruling pair, as in the analogous depictions of Byzantine emperors. The genealogy of the Nemanjić family, the God-appointed dynasty, is modelled after the Tree of Jesse which traces the lineage of Christ. It is painted in the narthex opposite the representation of Paradise (a part of the composition of the Judgment Day), which is an allusion to the righteousness of the members of the Nemanjić dynasty, whose permanent abode is in paradise. This is the only representation of a dynastic genealogy extant in the Serbian iconographic repertoire (Gračanica, the Patriarchate of Peć, Dečani), although similar examples are known from Byzantium and the countries influenced by its culture. It is supposed that King Milutin's court painter – Michael Eutihius – who decorated the Church of Our Lady of Ljeviša, worked also in Gračanica, although he left no signature there. This gifted painter, well acquainted with the artistic trends in Constantinople and Salonica, made Serbia one of the three most important centres of art in the time of the prevalence of the last great style of Byzantine painting. Some of his compositions – the Descent into Hell, Dormition of the Virgin, the Lamentation, Judgment Day, and the royal portraits – rank among the masterpieces of Serbian and Byzantine art. The outer narthex of Gračanica is decorated with post-Byzantine frescoes of considerable value, and the monastic treasury contains a collection of comparatively recent icons.

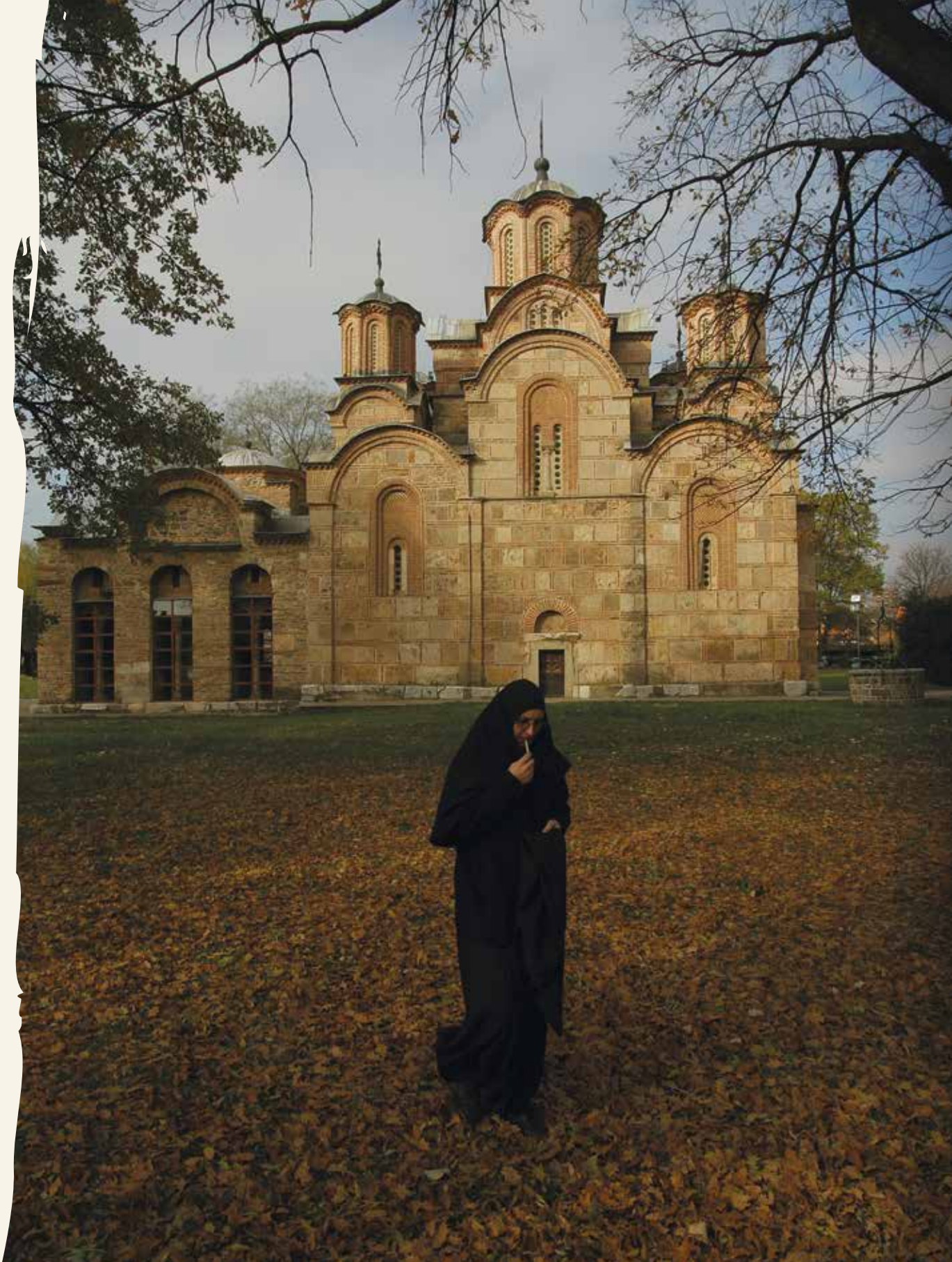

Манастир Дечани Dečani Monastery

Манастир Дечани, један од стожерних споменика српске културе и историје, подигнут је на излазу из клисуре реке Дечанске Бистрице, у подножју планине Проклетије, недалеко од истоименог села.

Црква је сграђена као маузолеј краља Стефана Дечанског (1321–1331), скончалог током зидања. Други ктитор, његов син и наследник краљ, а потом цар Душан (1331–1355), наставио је бригу о њеном подизању и украшавању. Димензијама она далеко премашује све остале средњовековне балканске богомоље. Осим тога, дечанска црква представља сасвим неочекиван призор у пејзажу дубоке балканске залеђине: по спољном изгледу налик је на италијанску романичку катедралу. То је највећи очувани споменик византијског сликарства, насталог у једном времену током хиљадугодишњег трајања Византије и земаља под њеном културном доминацијом, највећа целина романичке скулптуре на Балкану, а захваљујући срећним историјским околностима и један од најбоље сачуваних аутентичних сакралних ентеријера у византијском свету.

The Dečani Monastery, one of the most important monuments of Serbian culture and history, is located at the end of the Dečanska Bistrica gorge, at the foot of Mt Prokletije, not far from a village of the same name.

The church was built as the mausoleum of King Stefan Dečanski (1321–1331), who died while it was still under construction. The second founder, his son and successor King, and later Emperor, Dušan (1331–1355) took over the responsibility for its building and decoration. Its dimensions far surpass all the other mediaeval churches in the Balkans. Besides, the church of Dečani, with its outward appearance resembling that of an Italian Romanesque cathedral, presents quite an astonishing sight in its out-of-the-way and sequestered setting in the deep interior of the Balkans. Its frescoes form the largest extant ensemble of Byzantine paintings, its stone decoration is the largest complex of Romanesque sculpture in the Balkans, and its interior is, owing to fortunate historical circumstances, one of the best preserved in the Byzantine world.

Неимар, фрањевац Вита из Котора, града на источној јадранској обали, забележио је своје име и време градње цркве 1327–1335. у натпису над улазом на јужној фасади. Црква се састоји од три велике целине: троделног олтарског простора, петобродног наоса у који је уклопљена црква уписаног крста са куполом и тробродне припрате. Спољни бродови наоса одвојени су од централног дела високим парапетним плочама, творећи параклисе посвећене св. Димитрију и св. Николи. Црква је озидана блоковима црвенкастог и жућкастог мермера. Скулптура украшава фасаде око портала (укључујући онај што води из припрате у наос), прозора, ступце у унутрашњости цркве, као и многобројне конзоле аркадног фриза који тече под кровним венцем око цркве. Као архитектура, и скулптура припада романо-готичком стилу.

Its chief builder, the Franciscan friar Vita from Kotor, a town on the eastern coast of the Adriatic, recorded his name and the date of the construction of the church (1327–1335) in an inscription above the entrance in the south facade. The church consists of three large parts: a tripartite sanctuary, a five-nave central part, which includes a church built on an inscribed cross plan with a dome and a three-nave narthex. The outer naves are separated from the central part by a high stone parapet, forming paraeccleseions dedicated to St Demetrius and St Nicholas. The church is faced with blocks of reddish and yellowish marble. The facades round the portals (including the one leading from the narthex to the naos) and the windows are decorated with sculpted ornaments. In like manner are decorated the pillars in the interior as well as the numerous brackets supporting the frieze of arcades which runs below the roof cornice. The sculptures belong to the Romanesque-Gothic style.

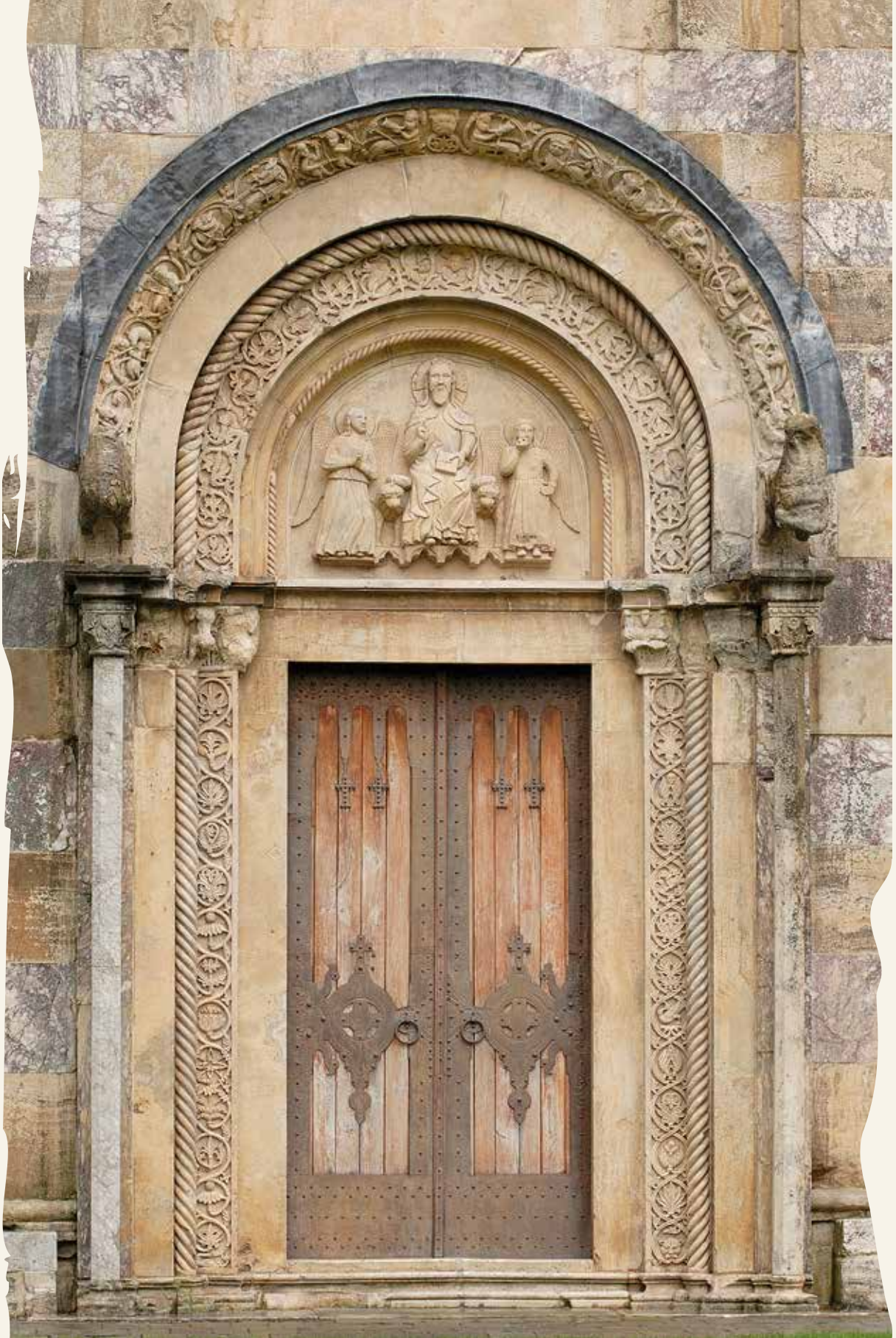

Архитектура Дечана припада тзв. рашкој школи, „стилу“ типичном за црквена здања 13. века у Србији. Ту школу карактерише просторни распоред православног храма комбинован са више или мање израженим романичким спољним изгледом. Дечанска црква је – после Богородичине цркве у Студеници и Бањске – највеће здање рашке школе, иако је у то време византијски стил градње у Србији увелико преовлађујући. Узрок ове појаве је идеолошке природе. Све три цркве (Студеница, Бањска, Дечани) представљају владарске маузолеје. Градећи сопствене гробне цркве, краљ Милутин и Стефан Дечански, владари из времена снажне државне експанзије, узимали су за узор Студеницу, гробну цркву Стефана Немање. Тиме су истицали своју крвну везу са родоначелником светородне династије и симболично се поредили с њим. Највећа вредност готово у целини сачуваног дечанског зидног сликарства јесте његово неизмерно богатство тема. Осим уобичајених циклуса који илуструју догађаје везане за Христа, Богородицу и најпоштованије светитеље, одређен број њих ретко се среће у византијском живопису или су приказани на изузетан начин, као што је случај са ретким или јединственим циклусима Генезе, Дела апостолских, Прича Соломонових, Књиге пророка Данила и Страшног суда. Приповедачки дар сликара доживео је овде свој врхунац тако да су уобичајене композиције обогаћене новим мотивима, чак и понеким детаљем преузетим из свакодневног живота.

The architecture of Dečani belongs to the so-called Raška school, a „style“ typical of thirteenth century churches in Serbia. This style is characterized by a combination of the spatial design of the Orthodox church and a more or less distinct Romanesque external appearance. The Dečani church is the third largest building of the Raška school (the first two being the Church of the Virgin at Studenica and Banjska), although it was built at a time when the Byzantine style of building was prevalent in Serbia. This can be explained by ideological reasons. All three churches (Studenica, Banjska, Dečani) were royl mausolea. In building their own sepulchral churches, King Milutin and Stefan Dečanski, rulers in a period of vigorous expansion of the state, took Studenica for their model, the sepulchral church of Stefan Nemanja. By so doing they emphasized their blood relationship with the founder of the God-appointed dynasty and compared themselves symbolically to him. The greatest value of the wall paintings of Dečani, which have been preserved almost in their entirety, is their great wealth of subjects. Apart from the usual cycles illustrating events associated with Christ, the Virgin and the most revered saints, they include a number of subjects rarely depicted in Byzantine fresco painting or presented in an unusual way, such as the rare or unique cycles of the Genesis, Acts of the Apostles, Book of Wisdom, Book of Prophet Daniel and Last Judgment. The painters' gift for narration found full scope in these compositions, which are enriched with new motifs and even with occasional details from everyday life.

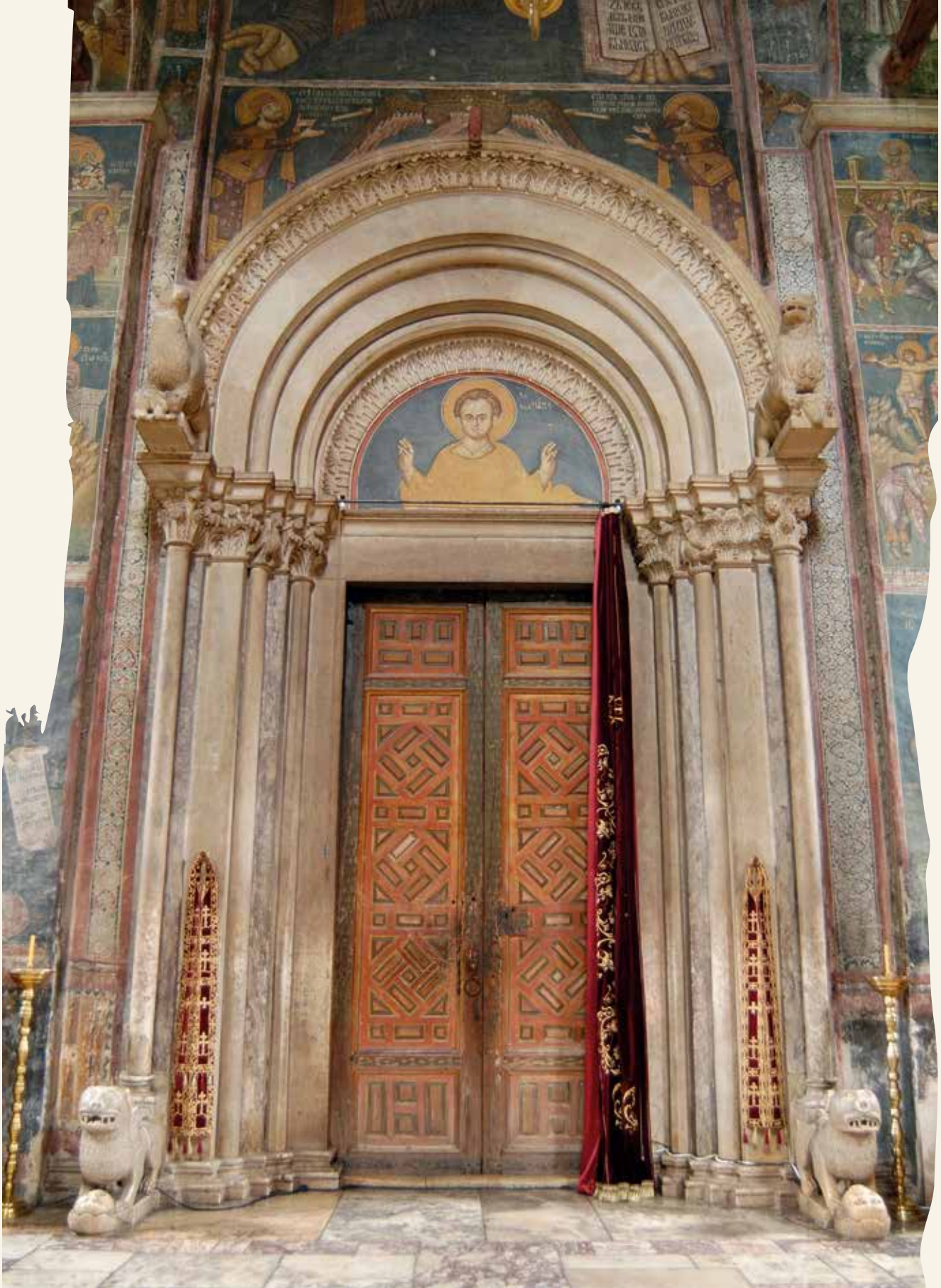

Црква је осликавана у време зенита српске средњовековне државе, којој је краљ Душан знатно проширио границе на рачун споља и изнутра разаране Византије, да би се потом тријумфално крунисао за цара (1346), а претходно српску цркву од архиепископије уздигао у ранг патријаршије. Иако је црква подигнута као маузолеј Стефана Дечанског, сликани програм је цео изведен за време владавине његовог сина и настављача Душана. На више места у цркви сложеним иконографским језиком алудира се на значај и углед обојице владара, као и династије Немањића. Они најзаслужнији за осмишљавање и извођење сликаног програма портретисани су на зидовима цркве чак више пута.

The church was decorated with paintings at the time when the Serbian mediaeval state was at the peak of its power and when King Dušan considerably enlarged its territory at the expense of Byzantium, then riven by internal and external conflicts, elevated the Archbishopric of Serbia to the rank of patriarchate and crowned himself emperor (1346). Although the church was built as the mausoleum of Stefan Dečanski, all the paintings in it were executed during the reign of his son and successor Dušan. At several places in the church allusions are made in the complex iconographic medium to the importance and renown of the two rulers and of the Nemanjić dynasty. Those most deserving for the planning and implementation of the programme of frescoes are portrayed on the walls of the church several times.

СТЫ
ІѠАНГРОДРО
МЬ

Зидови дечанске цркве украшавани су фрескама дуже од деценије (1336/7–1348). Више сликарских радионица различитог образовања и порекла (из Грчке, Србије и са јадранске обале) учествовало је у украшавању зидних површина од 4.000 м^2. Преко хиљаду ликова, појединачних фигура или фигура у саставу наративних композиција, настањује дечански ентеријер. Ту се може видети чак 20 циклуса који илуструју неку причу или симболичну целину од више епизода. Све богатство иконографије које су сабрали византијски сликари до тог тренутка приказано је на зидовима Дечана. Зато одредница енциклопедијско сликарство савршено пристаје дечанском ансамблу. Будући да је на фреско-декорисању радило више различитих група сликара, створена је прилика за посматрача да на једном месту сагледа и пресек уметничких прилика у византијском сликарству средином 14. века. Дечани обележавају крај владавине стила ренесансе Палеолога, тј. синтезу његовог

The decoration of the Dečani church took more than a decade (1336/7–1348). Several painters' workshops of various provenance (from Greece, Serbia and the Adriatic coast) worked on the decoration of more than 4,000 square metres of wall surfaces. The interior of the church is inhabited by more than a thousand figures, shown either individually or as participants in narrative compositions. There are as many as twenty cycles which illustrate some story or a sequence of several episodes. The entire iconographic repertoire accumulated in Byzantine art up to that time was displayed on the walls of Dečani. Therefore the designation encyclopedic painting is perfectly applicable to the frescoes of Dečani. Since several groups of painters were engaged on the decoration of the church, its frescoes give us a good insight into the circumstances prevailing in Byzantine art in the mid-fourteenth century. In terms of style, the wall paintings of Dečani reflect the accrued experience of the

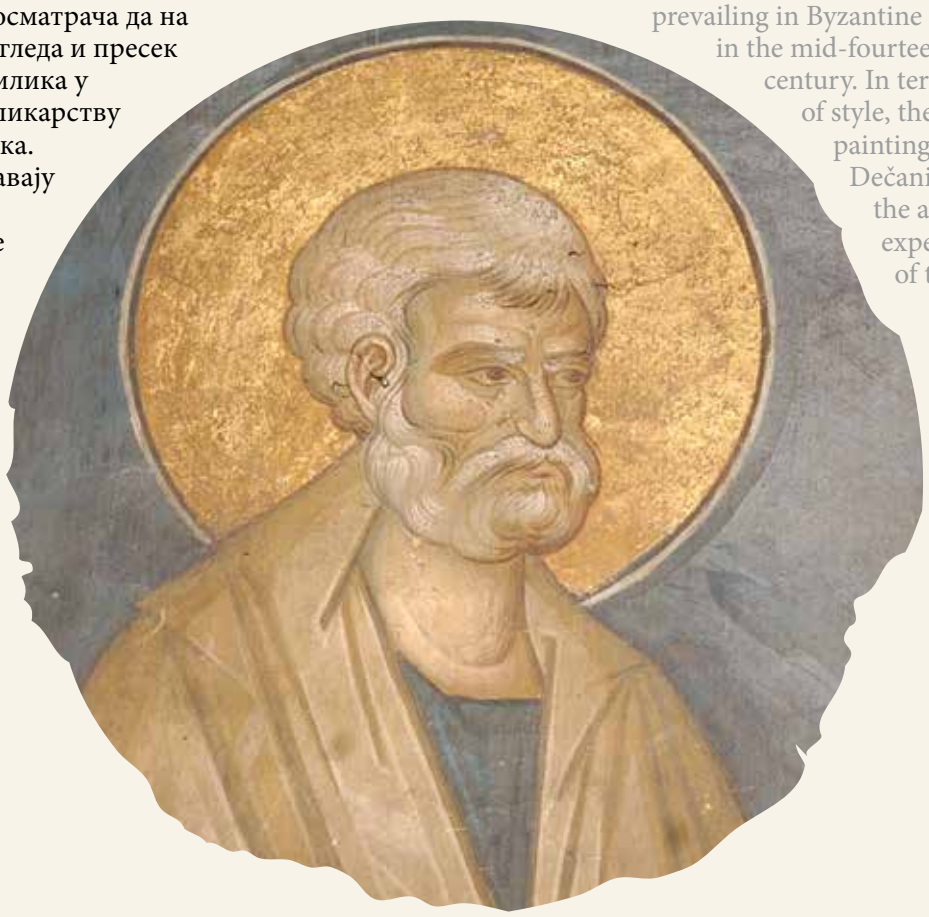

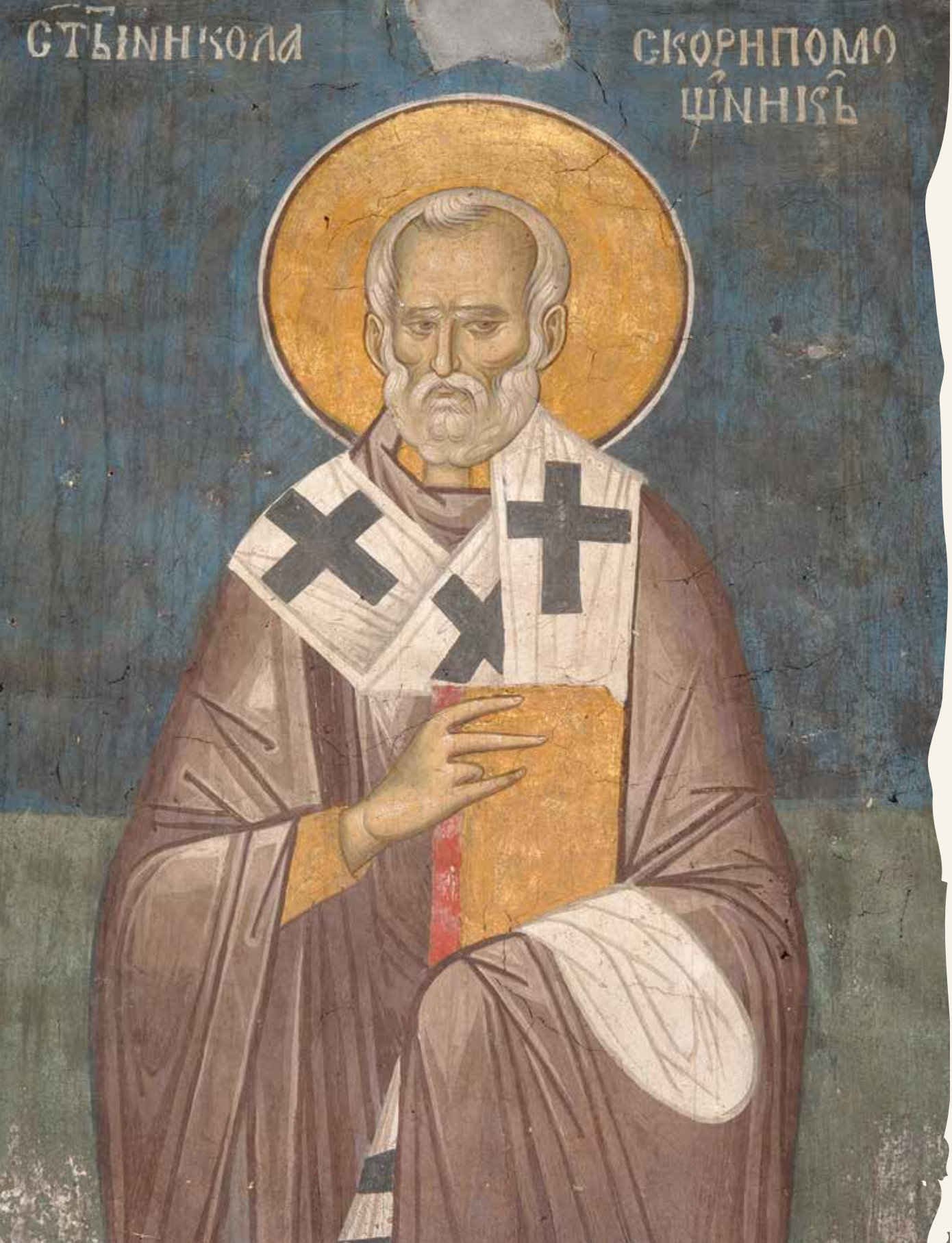
СТЫЙНИКОЛА
СКОРНПОМО
ЩНИКЪ

педесетогодишњег искуства, али указују и на нове сликарске правце. Готово у потпуности сачуван оригинални црквени мобилијар издваја дечанску цркву од других византијских споменика 14. века. Осим иконостаса у северном и јужном броду наоса, с почетка 19. века, ентеријер је задржао изглед који готово да се није мењао од времена подизања цркве – иконостас са иконама на главном олтару, мермерни престо, саркофази, полијелеј и под од разнобојног камена са инкрустацијама. Почасно место у цркви испред иконостаса заузима кивот са моштима светог краља Стефана Дечанског, које представљају најдрагоценију манастирску реликвију.

Palalaeogian renaissance, but they also mark the end of its ascendancy and point to new developments in painting. The original furnishings of the Dečani church have been preserved almost in their entirety, which is quite exceptional among the Byzantine monuments of the fourteenth century. Apart from the iconostases in the north and south naves of the naos, which date from the early nineteenth century, the interior – the iconostasis with the icons in the main sanctuary, the marble throne, the sarcophagus, the candelabra and the floor made of multi-coloured stones with inlaid ornaments – has remained almost completely unaltered since the building of the church. The reliquary with the relics of the saintly King Stefan Dečanski, the most precious relics of the monastery, occupies a place of honour in front of the iconostasis.

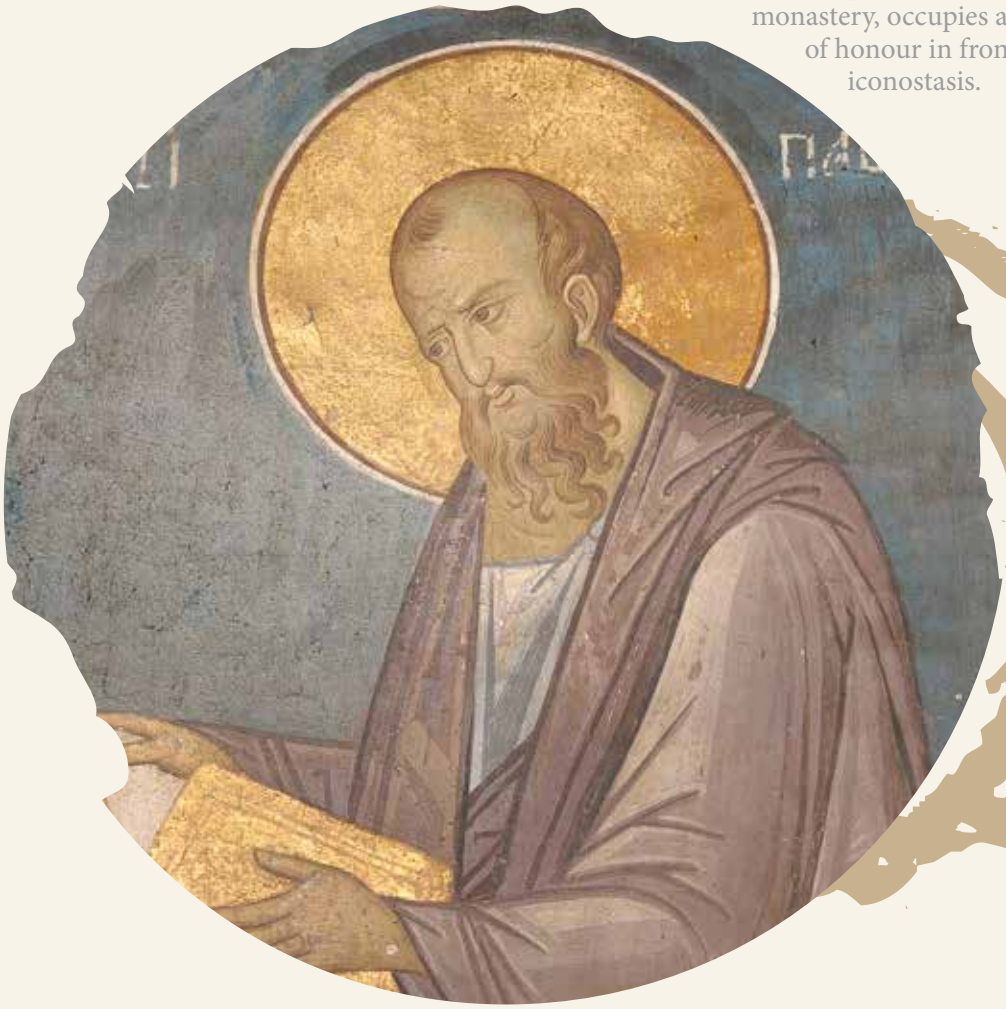

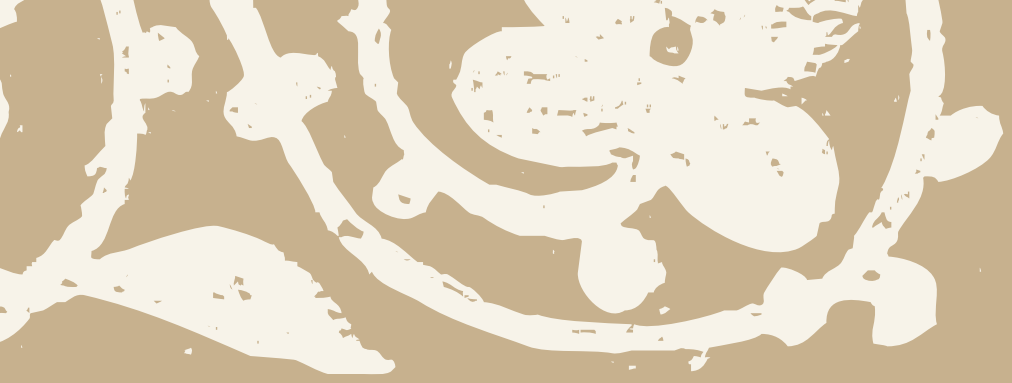

4]

Гамзиград Romuliana

Gamzigrad Romuliana

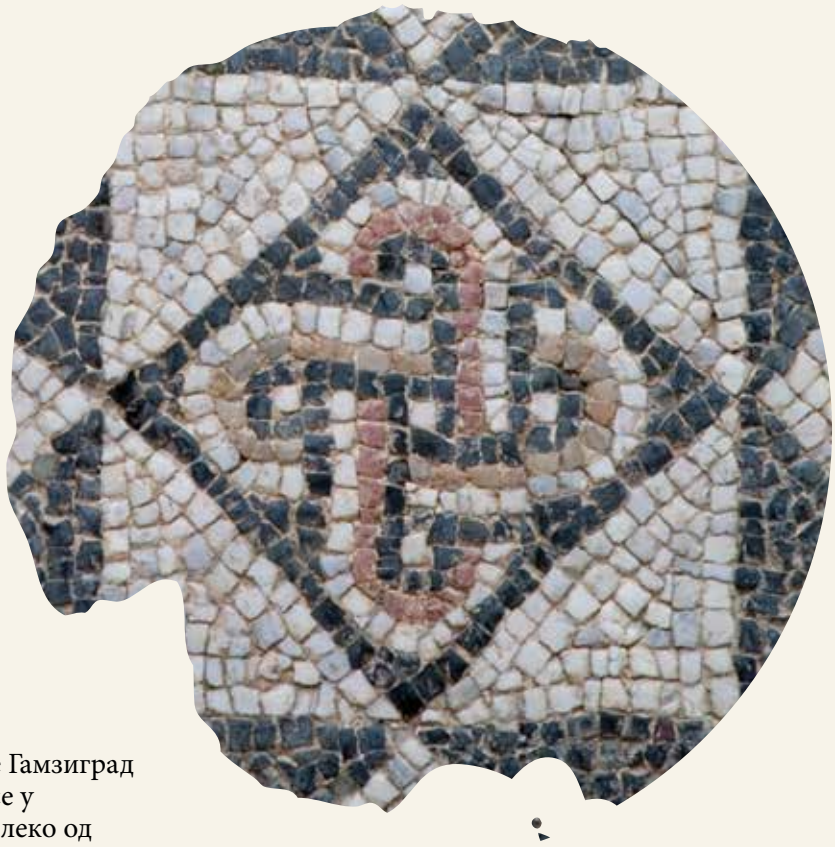

Археолошко налазиште Гамзиград – Ромулијана налази се у источној Србији, недалеко од села Гамзиград, на територији општине Зајечар. Лоциран је на висоравни, са три стране окружен природно усталасаним тереном који чини плитки амфитеатар. Са северне стране висораван се благо спушта према Црном Тимоку. Гамзиград је још средином XIX века оцењен као велико и изузетно значајно археолошко налазиште. Геолози, историчари и археолози који су у то време обилазили Србију, на различите начине су описивали и тумачили „остатке једне од највелелепнијих грађевина прохујалих времена“ које су уочили на овом месту. Један од њих, аустроугарски путописац Феликс Каниц, својим цртежима из 1864. и 1869. године желео је све да увери како се ту налази „једна од највећих и најочуванијих Римских грађевина у Европи“.

The archaeological site Gamzigrad–Romuliana is situated in the vicinity of the village of Gamzigrad in the territory of the municipality of Zaječar in eastern Serbia. It is located on a plateau surrounded on three sides by a rolling landscape which forms a shallow amphitheatre. On the north side the plateau descends gradually to the Crni Timok River. The exceptional importance of Gamzigrad as an archaeological site was recognized as early as the middle of the nine-teenth century. Geologists, historians and archaeologists who travelled in that part of Serbia described it and interpreted it as „the remains of one of the most splendid edifices of the past“. One of them, the Austrian-Hungarian traveller Felix Kanitz, made, in 1864 and 1869, drawings of it in support of his assertion that „one of the largest and best preserved Roman buildings in Europe“ was located in that place.

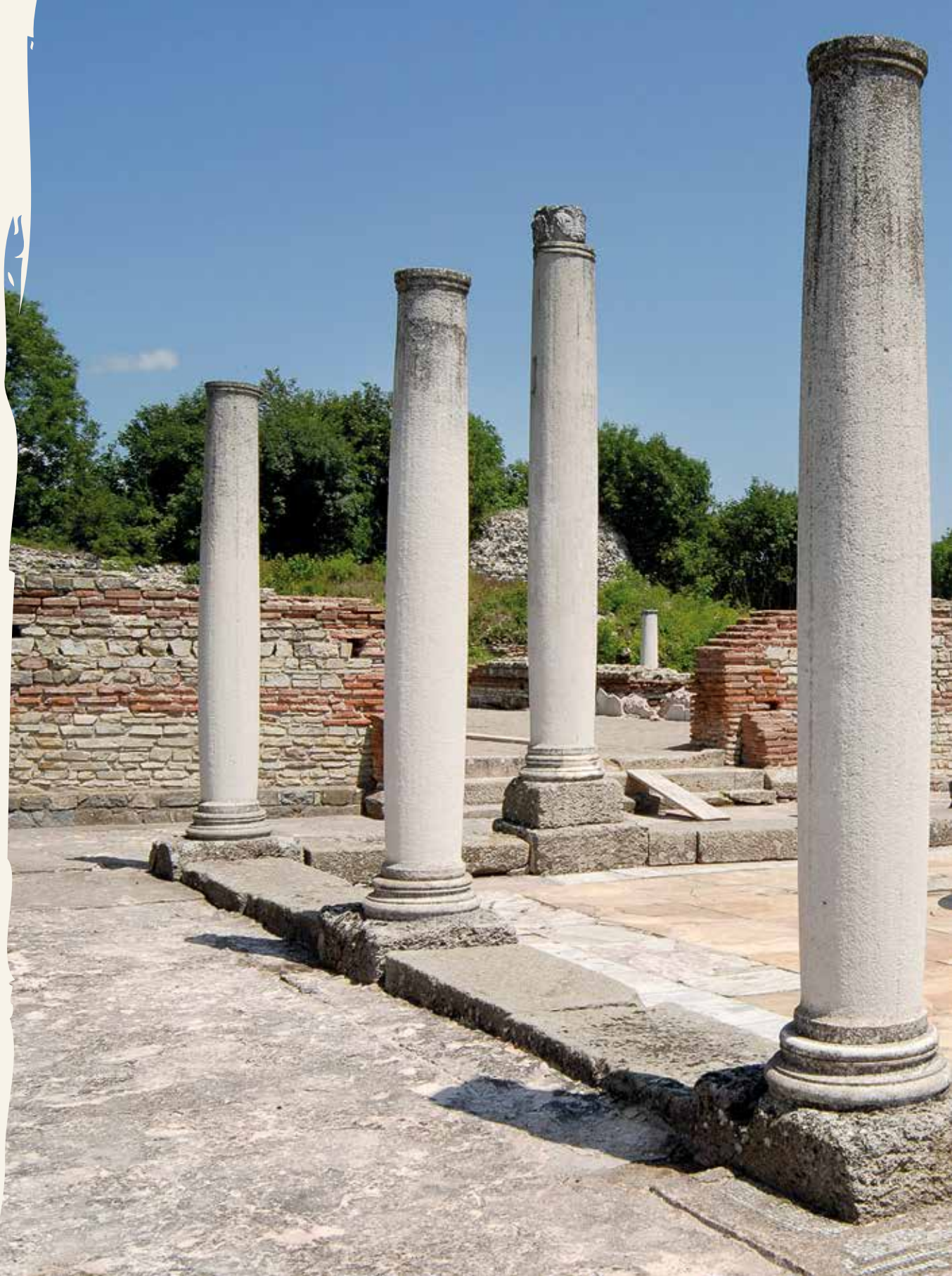

Крајем XIX века некадашње романтичарско усхићење пред развалинама древног града уступило је место уздржаном, строго рационалном просуђивању, па је Гамзиград протумачен као војни логор, или седиште управника околних рудника. Та упрошћена представа о Гамзиграду одржала се све до средине XX века, до почетка систематских археолошких истраживања 1953. године. Ископавања која су тада започета и трају до данас, показала су да је Гамзиград раскошна палата, један од најрепрезентативнијих и најсложенијих споменика Римске дворске архитектуре.

Потврда тезе да се ради о репрезентативној палати добијена је 1984. године, када је у југозападном делу палате унутар грађевине која је истраживана откривен фрагмент архволте од туфопешчара, са уклесаним натписом FELIX ROMULIANA. Овај налаз сврстава Гамзиград у ред царских резиденција, у категорију споменика Римске дворске архитектуре којој припада и Диоклецијанова палата у Сплиту.

At the end of the nineteenth century the Romantic fascination witz Gamzigrad as the ruins of an ancient town was replace by a restrained, strictly rational attitude, and it was interpreted as a military camp or the seat of the governor of the mines in the surrounding area. This simplified view of Gamzigrad persisted until the middle of the twentieth century, when systematic archaeological investigations were initiated. The excavations, which began in 1953 and are still in progress, have shown that Gamzigrad was in fact a sumptuous palace, one of the most representative and most elaborate monuments of Roman court architecture.

The view that this structure was a representative palace was confirmed when the fragment of a sandstone archivolt bearing the carved inscription FELIX ROMULIANA was discovered in the southwest part of the place. This find proved that Gamzigrad was one of the imperial palaces, belonging to the same category of monuments of Roman court architecture as Diocletian's palace in Split.

Овај археолошки налаз употпунио је и потврдио историјске изворе који су, када је реч о Ромулијани, релативно шкрти. Спомиње се у делу Epitomae, непознатог писца из око 360. године, приписаном Аурелији Виктору, као и у Прокопијевом делу De Aedificiis, насталом око 555. године. Псеудо Аурелије Виктор наводи податак да је Римски император Галерије (Цезар од 293. до 305. године, Август од 305. до 311. године) рођен и сахрањен у Приобалној Дакији и то у месту које је по својој мајци Ромули назвао Romulianum. У Прокопијевом делу Ромулијана је поменута само узгредно, у списку кастела које је Јустинијан обновио у области града Аква (Aquae). Још један доказ који је потврдио атрибуцију утврђеног дворца био је откривање порфирне главе 1993. године, портрета са царским инсигнијама, која је несумњиво припадала скулптури цара изведеној у натприродној величини. Тај налаз сведочи да је овде била царска резиденција римског императора Gaius Valerius Galerius Maximianus-a.

This archaeological discovery supplemented and corroborated the comparatively scant historical sources which refer to Romuliana. It is mentioned in the Epitomae, a work written c. 360 AD by an anonymous author and attributed to Aurelius Victor, and in Procopius's De Aedificiis, dating from around 555 AD. Pseudo-Aurelius Victor says that the Roman Emperor Galerius (Caesar from 293 to 305; Augustus from 305 to 311 A.D.) was born and buried in Dacia Ripensis, in a place which he named Romuliana after his mother Romula. Procopius's work refers to Romuliana in passing only, in a list of castles restored by Justinian in the region of the town of Aquae. Another proof corroborating the identification of this fortified palace was the discovery in 1993 of a porphyry head, a portrait with imperial insignia, which was undoubtedly, part of a monumental sculpture of the emperor. This find shows that Romuliana was the residence of the Roman Emperor Gaius Valerius Galerius Maximian.

Споменички комплекс Ромулијане првобитно је обухватао само утврђену палату. Међутим, након археолошких истраживања обављених између 1989. и 1993. године, која су се простирала на оближњем брду Магура, комплекс је проширен и на овај простор. Ископавања су показала да је Магура својеврсни свети брег и да је од праисторијског доба њен врх био место највећег поштовања, те да су управо ту Римски цар Галерије и његова мајка Ромула сахрањени и уврштени међу богове. Магура је висок издужен гребен, преко чијег је превоја на северној страни водио главни пут за Ромулијану. На месту са кога се Ромулијана сагледава у целости, откривени су 1990. године остаци монументалног тетрапилона, а јужно од њега, на врху Магуре, нађена су и истражена два тумула и два маузолеја. Откривени остаци су, доказано је, у непосредној просторној, историјској и функционалној вези са утврђеном палатом.

In the early stages of the excavations it was assumed that Romuliana consisted of a fortified palace only. However, when the archaeological explorations were extended, between 1989. and 1993, to include the nearby hill Magura, it became apparent that that area, too, was a part of the palatial complex. The excavations showed that Magura was a sacred hill and that its top had been a site greatly venerated from prehistoric times and that it was the scene of the burial and apotheosis of Galerius and his mother Romula. Magura is a high elongated ridge, over which ran the main road to Romuliana. In 1990 the remains of a monumental tetrapylon were discovered in a place which commands an extensive view of Romuliana. Associated with this tetrapylon were two mounds and two mausolea, found to the south of it, on the top of Magura. It was established that these remains were in a direct spatial, historical and functional relationship with the fortified palace.

Архитектонски комплекс Гамзиград – Ромулијана подигао је дакле, римски цар Гај Валерије Галерије Максимијан, наследник цара Диоклецијана у периоду друге тетрархије, крајем III и почетком IV века. Повод за подизање ове утврђене палате налази се у програму тетрархијског облика владавине. По том идеолошком програму планирано је да цар сиђе са престола након двадесет година владавине и да се прослављањем vicennallia повуче у мировину. Галерије је владао по узору на свог идеолошког оца и цара претходне, прве тетрархије – Диоклецијана. Стога је планирао подизање палате окружене утврђењем у крају из којег је потицао, у којој је намеравао да проведе остатак живота. Изградњи утврђене палате Галерије се могао посветити тек након велике победе коју је извојевао над персијским краљем Нарзесом 298. године. Тада је са титулом цезара, наследника и усвојеника Диоклецијановог, предузео прве градитељске подухвате у месту из кога је потекао у Dacia Ripensis, данашњој источној Србији. Галерије је утврђење назвао Romuliana по имену своје мајке Ромуле, која је била родом из Дакије. Из периода првих градитељских активности потиче унутрашње утврђење комплекса, палата у северозападном делу и мали храм. Након смрти Констанција Хлора 306. године, Галерије је постао најмоћнија фигура тадашњег римског царства. Са тог положаја, започето утврђење деловало је исувише скромно. Постојеће градитељске активности су напуштене, а започиње се са градњом знатно монументалнијег и репрезентативнијег утврђења које обухвата већ изграђен простор. Овом периоду обновљених градитељских делатности припада велики храм посвећен Јупитеру, у јужном делу утврђења. Нову градитељску активност карактерише још већа раскош у декоративним елементима пуним симболике, изведеним у разноврсним материјалима.

All this shows that the architectural complex Gamzigrad–Romuliana was built by Emperor Gaius Valerius Galerius Maximian, Diocletian's successor in the time of the second tetrarchy, i.e. in the late third and early fourth century A.D. The inspiration for the construction of this fortified palace can be found in the programme of the tetrarchical form of government. According to this ideological programme, the emperor was to step down from the throne after twenty years of reign an retire after the celebration of his vicennalia. Galerius's wanted to follow Diocletian, his ideological father and an emperor in the preceding tetrarchy, and build a fortified palace in the place where he was born and where he intended to spend his life after retirement. Galerius could devote himself to the building of his palace only after his great victory over King Narseh of Persia in 298 A.D. Then Galerius, who had the titles of Caesar, successor and adopted son of Diocletian, initiated the work on the construction of his palace. The inner fortifications of the complex, the palace in its nortwest part and a small temple were built in this phase of construction. After the death of Constantius Chlorus in 306, Galerius became the most powerful figure in the Roman Empire. In view of these new circumstances, the original plan of the palace seemed too modest. The parts already built were abandoned, and work began on the building of a considerably more monumental and representative fortified palace, which included the already built up area. The large temple dedicated to Jupiter in the south part of the complex belongs to this period of renewed building activity. This new phase is characterized by even more sumptuous decorative elements executed in a variety of materials.

Прецизно време настанка меморијалних објеката на брду Магура није могуће одредити. Галерије је за своју мајку и себе подигао два маузолеја поред којих су саграђени консекративни споменици у облику тумула. Консекративни споменици су везани за чин апотеозе, симболичног уздизања међу богове. На основу археолошких налаза утврђено је да је обављен чин ритуалног спаљивања.

Након Галеријеве смрти, 311. године, у палати се наставља живот, али без царског церемонијала. Простори палате и других објеката бивају преуређени и добијају нову намену. Ово тихо пропадање трајало је до средине V века, када је са продором хришћанства престона дворана палате преобликована у тробродну базилику. Тада је уз источну фасаду палате подигнута једна грађевина са атријумом у средишту, уз коју се налази апсидални простор са малим мермерним базеном, највероватније крстионицом. Поједине куле одбрамбеног система биле су претворене у својеврсне занатске центре, који су производили предмете неопходне за живот нових становника палате.

The precise date of the memorial structure on the hill of Magura is not possible to establish. Galerius had two mausolea erected for his mother and himself, near which consecration memorials in the form of mounds were built. The consecration memorials were associated with the act of apotheosis, i.e. of the symbolical elevation of a person to the rank of a god. Archaeological evidence shows that the rite included cremation.

After Galerius's death in 311, life went on in the palace, but without imperial ceremoniousness. The rooms in the palace and the other buildings were reconstructed and their use was altered. The slow decay lasted until the expansion of Christianity in middle of the fifth century, when the great hall of the palace was converted into an aisled basilica. A building constructed next to the east facade of the palace dates from that period. It has an atrium in the middle and an apsidal space with a small marble basin, probably a baptismal font. Some towers belonging to the system of fortifications were converted into agglomerations of workshops producing objects necessary for the life of the new inhabitants of the palace.

Археолошки откривени налази потврђују да је Ромулијана у IV и првој половини V века била значајно насеље, а можда и боравиште неке угледне личности са двора. Средином V века дошло је до великих разарања и пожара, вероватно услед најезде Хуна. Током друге половине V и у VI веку Ромулијана је обновљена, али никада у некадашњој лепоти. Грађевине које су подизане биле су скромнијих димензија и лошије технике градње. У време владавине византијског цара Јустинијана било је обимнијих градитељских захвата. О томе сведоче савременици који наводе Ромулијану као један од градова које је Јустинијан обновио. Из тог периода потичу значајније преправке постојеће архитектуре и организације простора. Монументална тробродна базилика са четворолистом крстионицом подигнута је на простору палате, негирајући постојећу грађевину и изузетно лепе мозаике који су се у њој налазили. Тада је вероватно и потпуно напуштена источна капија, а као главни прилаз почела је да се користи западна капија. Бројни елементи архитектонске декоративне пластике са Галеријеве палате и храмова добијају секундарну функцију и користе се као грађевински материјал.

Archaeological evidence from the fourth century and the first half of the fifth century indicates that Romuliana was an important settlement at that time, perhaps even the residence of some eminent person from the court. The middle of the fifth century was a period of great destruction and fires, probably caused by the invasion of the Huns. In the course of the second half of the fifth century and in the sixth century Romuliana was rebuilt, but its earlier beauty was irretrievably lost. The buildings constructed at that time were of more modest dimensions and rather poorly built. In the time of Emperor Justinian of Byzantium there was more extensive building activity at Gamzigrad. This is testified by contemporary authors who refer to Romuliana as one of the towns restored by the emperor. Some major reconstructions of the existing structures and alterations in the general layout of Gamzigrad date from that period. Within the palace was erected a monumental aisled basilica with a baptistery, quatrefoil in plan, whose builders showed complete disregard for the existing building and the exceptionally fine mosaics in it. It was probably then that the east gate was completely abandoned, and the west gate began to be used as the main entranceway. Numerous elements of sculpted architectural decoration from Galerius's palace and the temples were secondarily used as building material.

Почетком VII века, услед учесталих упада Авара и Словена, тадашње становништво се раселило и простор је запустео. Остаци некадашње палате поново су били настањени тек почетком XI века, када је у њеном источном делу основано мање средњовековно насеље, што потврђује откриће некрополе на простору источне капије.

Археолошко налазиште Гамзиград – Ромулијана, Галеријева утврђена палата и меморијални комплекс, представљају јединствену архитектонску и просторну композицију грађевина насталих према сложеном идеолошком и култном програму. Оба програма, су настала као производ схватања облика царске владавине представљене у личности цара, и њихове повезаности са античким божанствима.

Реализација програма спроведена је грађењем изузетно монументалног и репрезентативног утврђења, које обухвата скуп грађевина различите намене. Грађевине унутар бедема програмски су груписане и повезане са личностима цара Галерија и његове мајке Ромуле. Овакав композицијски склоп утврђења и објеката резиденцијално-култног садржаја, јединствен је пример архитектонске композиције римског градитељства. Меморијални комплекс на оближњем узвишењу, иако просторно издвојен, чини неодвојиву целину са утврђеном палатом.

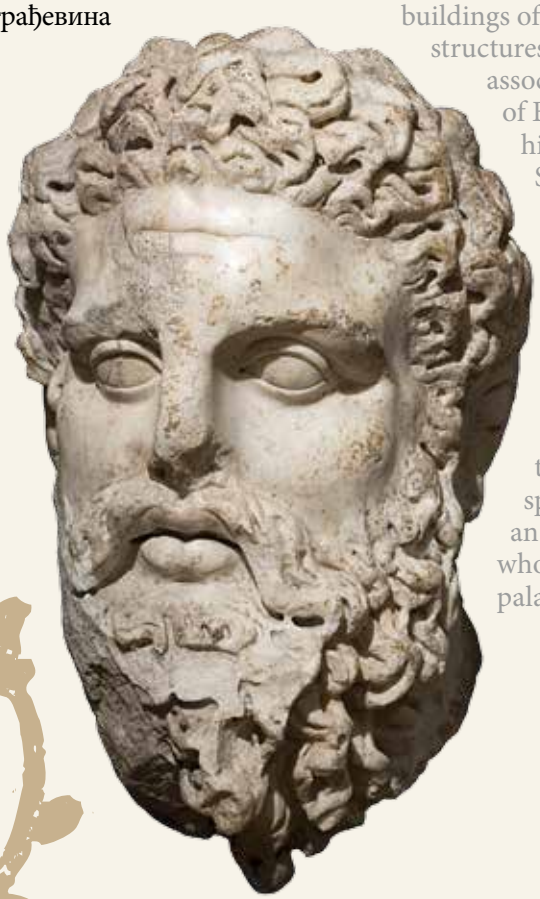

At the beginning of the seventh century the inhabitants of Romuliana were dispersed by the increasingly frequent onslaughts of the Avars and the Slavs, and the place became deserted. The remains of the former palace were again inhabited only at the beginning of the ninth century, when a small mediaeval settlement was formed in its eastern part, as is testified by the discovery of a cemetery in the area of the east gate.

The Gamzigrad–Romuliana archaeological site, Galerius's fortified palace and memorial complex, is a unique group of buildings constructed in conformity with a complex ideological and cult programme. This programme was based on the concept of imperial rule embodied in the person of the emperor, and of his association with the classical gods.

This program was implemented by the building of exceptionally monumental and representative defence walls which include a complex of buildings of various functions. The structures within the walls are associated with the persons of Emperor Galerius and his mother Romula. Such an architectural complex, which combines fortifications and buildings of a residential and cult character, is unique in the Roman art of building. The memorial complex on the nearby hill, though spatially isolated, forms an inseparable ideological whole with the fortified palace.

Изузетност овог културног добра је у томе што представља једини пример грађевинског комплекса ове врсте из доба друге Тетрархије. Знатно се разликује од сличне просторне целине прве Тетрархије, Диоклецијанове палате у Сплиту, а по уметничким дометима изведених мозаика и декоративне архитектонске пластике представља врхунска достигнућа касне антике. Особеност целог комплекса чини изражена симболика, тетрархијска и култна, спроведена доследно кроз архитектонска и декоративна решења грађевина.

Положај овог комплекса на простору некадашње Dacia Ripensis, указује на значај који је некада придаван овом простору у оквиру културне и политичке сфере Римског царства. У касној антици, центри моћи померају се са запада на исток, тако да је овај простор подједнако под западним и источним креативним утицајем, што се огледа у слободнијем обликовању простора и појединачне архитектуре.

Посебност овог археолошког налазишта у односу на културна добра сличног карактера из периода позног римског царства, лежи у томе што је Галеријева утврђена палата једино културно добро ове врсте које је могуће плански и систематски истраживати. Археолошки, историјски и уметнички подаци, који су добијени досадашњим истраживањем дела овог простора, тек наговештавају богатство информација о градитељу и животу на овим просторима у касној антици.

Romuliana is the only example of such a complex which dates from the time of the Second Tetrarchy. Its layout differs considerably from that of Diocletian's palace in Split – a similar monument from the time of the First Tetrarchy – and its mosaics and carved architectural decoration rank among the finest of the late classical period. A specific feature of the entire complex is the pronounced imperial and cult symbolism which permeates the architectural and decorative elements of its structures. The location of this complex in the territory of Dacia Ripensis is an indication of the importance attached to this area within the cultural and political sphere of the Roman Empire. In the late classical times the centres of power moved from west to east, so that this region came under equally powerful western and eastern influences, and this blend is reflected in Romuliana in the comparatively free design of its indivdual buildings and of their spatial arrangement.

This archaeological site differs from similar cultural properties dating from the period of the late Roman Empire in being the only fortified palace which can be explored systematically and thoroughly. The archaeological, historical and artistic data obtained by the investigations carried out so far on this site give us only a faint idea of the wealth of information that can be gleaned there about the builders and inhabitants in this region in the late classical period.

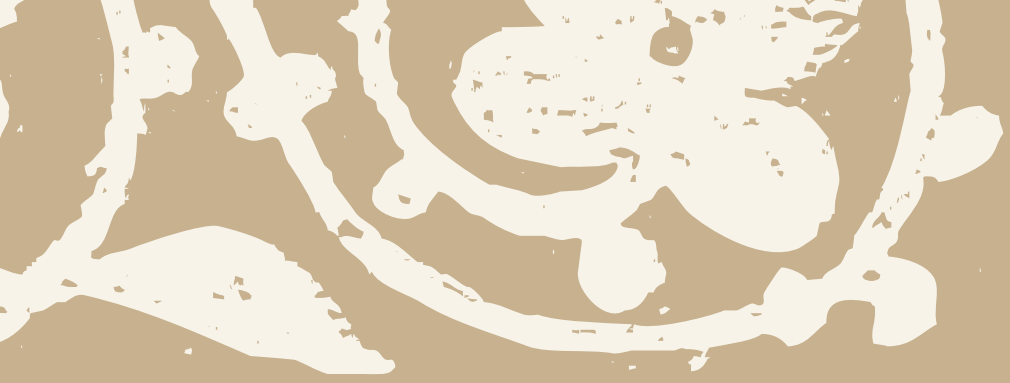

5]

Стећци
средњовековни надгробни споменици
Steći
Medieval Tombstones Graveyards

Стећак је споменик који је у периоду од друге половине 12. а најинтензивније током 14. и 15. века, постављан као обележје гробног места на готово целом подручју Босне и Херцеговине, у западним деловима Србије и Црне Горе као и у средишњим односно јужним деловима Хрватске. Зона распростирања стећака ограничена је на северу реком Савом, на југу јадранском обалом, на западу Ликом у Хрватској, док источна граница њиховог распростирања сеже дубоко у западну Србију. Систематским пребројавањем ових споменика, у другој половини 20. века, дошло се до бројке од око 70.000 евидентираних стећака на око 3.300 локалитета на територији поменутих држава.

На садашњи назив – стећак – наилазимо од средине 19. века и у вези је с глаголом „стајати“. Изворни називи овог споменика укорењени у народу су: „мраморје“,

A stećak is a tombstone which, in the period from the second half of the 12th century and most intensively during the 14th and 15th centuries, used to be placed as a mark of a grave across almost the entire territory of Bosnia and Herzegovina, in the western parts of Serbia and Montenegro, as well as in the central and southern parts of Croatia. The distribution zone of stećci is bordered from the north by the river Sava, from the south by the Adriatic coast, from the west by the region of Lika in Croatia, while the eastern border of its spreading reaches deep into western Serbia. Systematic counting of these tombstones, in the second half of the 20th century, led to a figure of around 70,000 recorded stećci at around 3,300 sites throughout the territories of the said states.

The current name – *stećak* (sing., *stećci* – pl.) – has been encountered since the middle of the 19th century and it is etymologically linked to the verb from "standing." The original names for

„мрамори“, „грчко гробље“, „каурско гробље“, „дивско гробље“, „машет“ или „машете“, што говори о блиској повезаности народног живота с традицијом стећака. Изрази ослоњени на аутентичне историјске изворе, махом натписе са стећака, су „билиг“, „кâм“, „зламен“, „кућа“ и „вечни дом“.

*

Према облицима у којима су израђивани, стећци се деле у пет основних типова с варијацијама: плоча, сандук, слемењак, крст и стуб. По заступљености најбројнију групу чине сандуци и плоче. Реч је о најранијим и основним облицима стећака који су опстали за све време њиховог трајања. Упркос чињеници да их у односу на два претходна облика има знатно мање, слемењаци су најпрепознатљивији облик стећка који се јавља током читавог 15. века. Сви наведени облици су израђивани на постољу или без постоља. Крстови и стубови, којих је такође сачуван мањи број, припадају последњој фази у развоју стећака. Поменути основни облици појављују се у више различитих варијанти с увек препознатљивом основном формом, а на појединим гробљима се налазе и споменици аморфног облика.

*

Стећци су углавном клесани из кречњачке стене која је изузетно погодна за обраду. Мајдани су већином били у близини самих гробаља с обзиром на то да су у питању камени блокови тешки и до неколико тона. У каменоломима су споменици добијали свој основни облик, док се само украшавање вероватно изводило ближе гробљу или на самом гробу. После обраде стећак је постављан тачно изнад гробног места у смеру исток–запад. Гобља са овим обележјима највећим делом формирана су као „гробља на редове“. Један стећак је могао означавати један гроб (с једним или више укопа) или више гробова.

the tombstones deeply rooted among the local population are: “*Mramorje*,” “*Mramori*,” “*Grčko groblje*,” “*Kaursko groblje*,” “*Divsko groblje*,” “*Mašet*” or “*Mašete*,” which reflects a close connection between the folk life and the tradition of the stećci. The terms relying on authentic historic sources, mostly the inscriptions found on stećci, are “*bilig*” (mark), “*kam*” (stone), “*zlamen*” (sign), *“kuća”* (house) and “*večni dom*” (eternal abode).

*

According to the shapes in which they were made, the stećci are divided into five basic types with variations: a slab, chest, *“slemenjak”* (gabled roof tombstone), cross and pillar. The largest number of the stećci belongs to the group of chests and slabs. Those are the earliest and the basic forms of the stećci that were applied throughout the time in which the stećci used to be made. Despite that fact that in comparison to the two previous forms there are fewer of them, the gabled roof tombstones are the most recognizable form of the stećci that may be encountered during the entire 15th century. All of the said forms were made either on a stand or without a stand. The crosses and the pillars, also preserved in a smaller number, belong to the final phase in the development of the stećci. The above-mentioned basic forms appear in several different variants with always recognizable basic form, while in some of the graveyards there are also tombstones of an amorphous shape.

*

The stećci were mostly made of limestone which is exceptionally suitable for processing. The quarries were mainly in the vicinity of the cemeteries considering that these were stone blocks that weighed up to several tons. The stones got their basic shapes at the quarries, while the decoration was probably done closer to the cemetery or at the cemetery itself. After the processing the stećak was placed right above the grave along the east-west direction. The cemeteries with these markers were mostly set up as “cemeteries in rows.” One single stećak could mark a single grave (with one or several persons buried there) or several graves.

*

„Ковачи“, у значењу латинске речи „faber“ која означава мајстора уопште, клесали су средњовековне надгробне споменике – стећке. Мајстор је понекад остављао уклесано властито име, а на стећку у Папратском код Фоче (БиХ) исклесани су симболи ковача: чекић, длето и клин. Друга служба коју налазимо на стећцима је „дијак“ (у једном случају „граматик“). Реч је о образованијим појединцима који су натписе састављали, али остаје отворено питање да ли су их и уклесавали на стећак или је то радио ковач. На сачуваним епитафима стећака западне Србије не помиње се ниједно име мајстора који је исклесао споменик. Познато је само име извесног Прибитка који је уклесао један натпис.

*

Изузетна вредност и јединственост на стећцима су украсни мотиви који представљају сведочанство примењене средњовековне уметности. Најчешће су изведени на површини споменика у виду ниског рељефа, док је гравирање односно урезивање или плитки рељеф ређа техника. Мотиви су разноврсни и многобројни. Религиозним симболима припадају различити облици крстова, млад месец и звезде, антропоморфни љиљани, спирале свих облика, венци, розете. Најчешћи социјални симболи су грбови, а затим прикази оружја – мач, нож/бодеж, копље, лук и стрела, али и оруђа и алата. Основни део сваког грба чини штит. Стећак је у појединим случајевима обликован у виду куће или храма са аркадама, са кровом и оквирима од тордираних трака.

Фигуралне композиције су представе мушких и женских фигура и полуфигура, руку и глава. Мушкарци су приказани као коњаници, војници, ловци, учесници турнира. Покојников друштвени положај означавају оружје, обручи, крстови, штапови и књиге. Женске фигуре су најчешће представљене

*

“Kovači” (blacksmiths), with the meaning of the Latin word “faber” denoting a craftsman in general, used to chisel the medieval tombstones – the stećci. The craftsman would sometimes leave his own name chiselled in, while a stećak in Papratski near Foča (Bosnia and Herzegovina) has symbols of a blacksmith carved on: a hammer, a chisel and a peg. Another profession that may be encountered in the case of the stećci is “dijak,” (scribe), and in one case “gramatik”, both words denoting pupils or young students. These were more educated individuals who composed the inscription, but it remains an open question whether they themselves chiselled them onto the stećak or this was done by a blacksmith. On the preserved epitaphs of the stećci in western Serbia, there is no mention of the name of any craftsman who chiselled the tombstones. The only known name is that of a certain Pribitko who carved an inscription.

*

Decorative motifs that may be found on the stećci and that are a testimony to the applied medieval arts constitute an exceptional value and uniqueness. They were most often done on the surface of the tombstone in the form of a bas-relief, while engraving or sunk relief are more rare technique. The iconography of representation is diverse with numerous motifs. Religious symbols include different forms of crosses, crescent and stars, anthropomorphic lilies, spirals of all shapes, wreaths and rosettes. The most frequent social symbols are coats of arms, followed by depictions of weapons – a sword, knife/dagger, spear, bow and arrow, as well as those of tools and utilities. The main part of each coat of arms is a shield. In some cases, a stećak was given a shape of a house or a temple with arcades, with a roof and frame made of spirally twisted ribbons.

The figural compositions are depictions of male and female figures and semi-figures, arms and heads. Men are shown as horsemen, soldiers, hunters and participants of tournaments.

саме, затим уз коњаника или између двојице коњаника и коња (или других животиња). Прикази мушког, женског и мешовитог кола казују о прастарој медитеранској традицији посмртних игара. Најчешћи су прикази јелена, коња и птица, док сцене са змајевима, вишеглавим змијама и другим фантастичним животињама задивљују својим оригиналним изгледом.

*

Натписи на стећцима писани су искључиво ћирилицом. Од свих ћириличних писама управо је ћирилица стећака најсличнија глагољици, док се из латиничног система у натписе стећака преузимају чак и поједина слова, и зато су стећци важни као споменик писмености и језика на читавој територији где су постављани. Највећи број натписа (око 300) забележен је на простору Босне и Херцеговине. У Црној Гори, на локалитету Грчко гробље у Плужинама налази се стећак с натписом на коме се помиње хришћанин Петко који је живео у Соко-граду у време војводе Херцег Стјепана. У Србији натписи на стећцима, иако малобројни, налазе се претежно на територији Подриња око Крупња и Лознице и на југоисточној области простирања према граници с Црном Гором. Уводна есхатолошка формула – овде лежи (раб божји) – уобичајена је на гробним споменицима с обе стране реке Дрине, а заједничку црту представља и помињање племените земље у којој је покојник покопан.

*

У Србији стећци су евидентирани на свим подручјима данашњих граничних општина Србије с Босном и Херцеговином и Црном Гором, као и на суседним подручјима западне и југозападне Србије на приближно двеста локација. Распоред ових средњовековних гробаља са стећцима није равномеран. На територији доњег Подриња, са средиштем у Крупњу, и на средњем Полимљу (Пријепоље и околина) забележен је највећи број

The social position of the deceased is shown by weapons, hoops, crosses, canes and books. The female figures are most often presented alone, then next to a horseman or between two horsemen and horses (or other animals). The depictions of male, female and mixed *kolo* (a folk dance performed in a circle) talk about the ancient Mediterranean tradition of posthumous dances. The most frequent depictions are those of a deer, horse and birds, while scenes with dragons, multi-headed snakes and other fantastic animals impress with their original appearance.

*

The inscriptions on the stećci were exclusively written in the Cyrillic script. Of all the Cyrillic scripts it is precisely the Cyrillic alphabet used on the stećci that is the most similar to the Glagolitic script, in addition to which even some letters from the Latin script were taken for inscriptions on the stećci. It is for this reason that the stećci are important as a monument to literacy and language across the entire territory where there used to be placed. Most of the inscriptions (around 300 of them) have been recorded on the territory of Bosnia and Herzegovina. In Montenegro, at the site of Grčko groblje in Plužine, there is a stećak with an inscription which mentions a Christian Petko who used to live in Soko-grad during the reign of Duke Herceg Stjepan. In Serbia, the inscriptions on the stećci, albeit few, may predominantly be found on the territory of Podrinje (the Drina river's valley), around Krupanj and Loznica, and in the south-east section of their distribution towards the border with Montenegro. The introductory eschatological formula – here lies (the servant of God) – is frequent on the tombstones found on both sides of the Drina, while their common thread is also the mentioning of the noble ground into which the deceased was laid down.

*

In Serbia, the stećci have been recorded in all the areas of Serbia's municipalities that nowadays border Bosnia and Herzegovina and Montenegro,

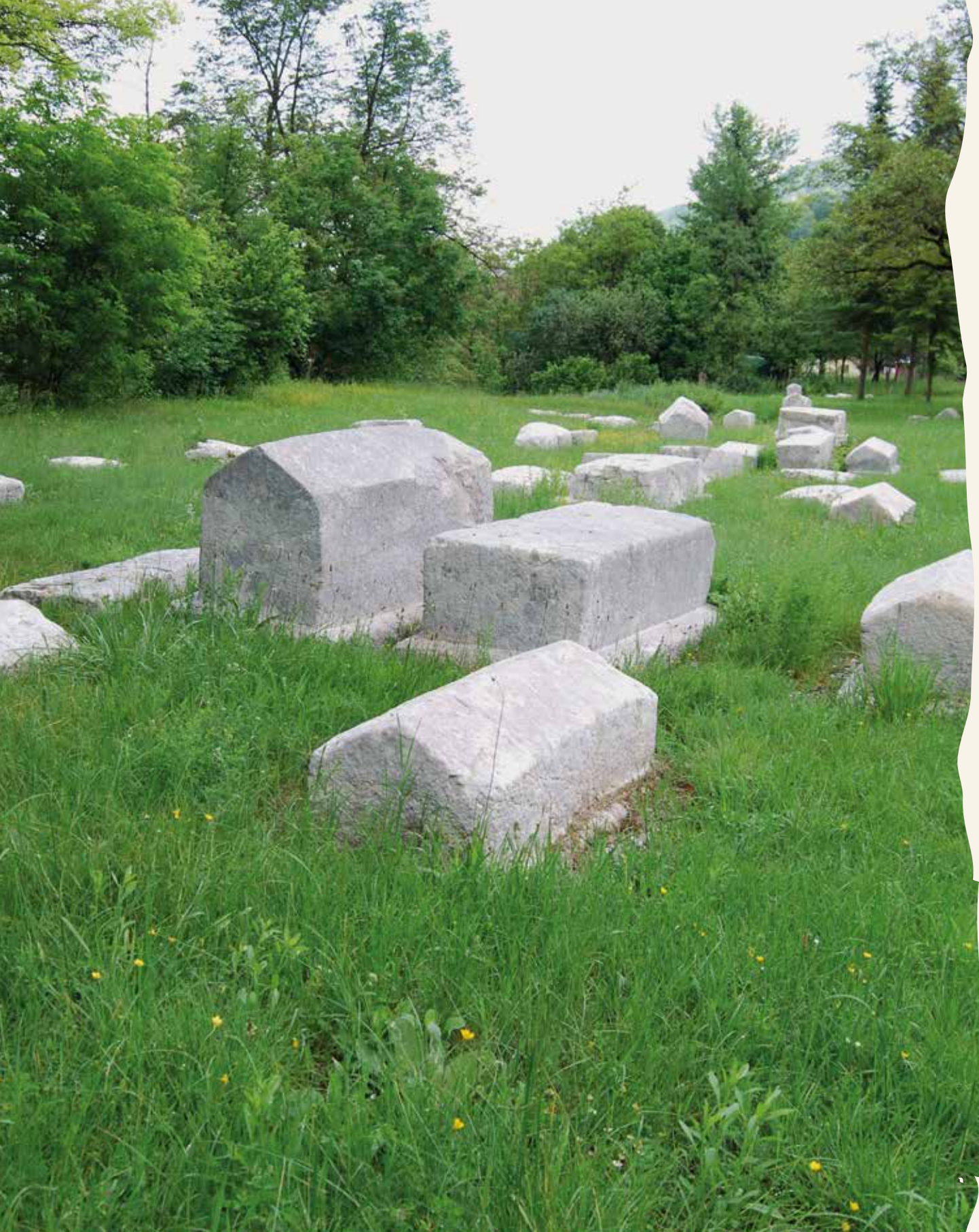

гробаља са стећцима. У Полимљу су посебно карактеристичне аморфне монолитне плоче које су тесањем издужене и налазе се на гробљима око средњовековних манастирских цркава.

У последњим деценијама 19. и до прве половине 20. века информације и изучавање стећака у Србији углавном се ослањају на податке добијене са територије БиХ. Тадашњи истраживачи дају опште белешке о „грчким“ и „мађарским“ гробљима. После Другог светског рата у Србији се предузимају детаљнија истраживања и евиденција ових средњовековних локалитета. Археолошка истраживања су изведена на малом броју гробаља са стећцима.

as well as in the neighbouring areas of western and south-western Serbia, at approximately 200 locations. The outspread of these medieval graveyards with the stećci is not uniform. The highest number of cemeteries with the stećci has been recorded on the territory of lower Podrinje, with the centre in Krupanj, and in middle Polimlje (Prijepolje and its environs). Polimlje (the Lim river's valley) is home to particularly characteristic amorphous monolithic slabs that were elongated through chiselling and they may be found on cemeteries around medieval monastery churches.

In the last decades of the 19th century and until the first half of the 20th century, the information and studying of the stećci in Serbia mostly relied on data obtained from the territory of Bosnia and Herzegovina. The then researchers provided general notes on the "Greek" and "Hungarian" cemeteries. After WWII, more detailed researches have been undertaken and records of these medieval sites in Serbia have been made. Archaeological researches have been carried out on a small number of cemeteries with the stećci.

Мраморје у Перућцу

Територија средњег Подриња и Бајине Баште, којој припадају данашњи Перућац и Растиште, у периоду од 13. до 16. века налази се на периферији српске средњовековне Рашке државе на самој граници с Босном. У 14. веку овим крајевима владао је Никола Алтомановић, а убрзо територију заузима кнез Лазар Хребељановић. Становништво живи у мањим насељима, а комуникација међу њима контролисана је из утврђених градова, данас локалитети Солотник, Ђурићи и Рогачички вис. Духовни и религијски утицај на овој територији ширило је монаштво из манастира Рача који је подигнут почетком 14. века.

Средњовековно гробље Мраморје налази се на високој обали реке Дрине у Перућцу. На гробљу се налази 88 стећака. Надгробни споменици су постављени у правилним редовима оријентације запад–исток. По облицима се издвајају плоче, слемењаци и сандуци на постољу и без њега и аморфни споменици. Надгробна обележја су израђена од камена кречњака, а површина је добро обрађена глачањем и употребом крупнозрног чекића. Соларним симболом – кругом украшен је само један сандук, док су остали споменици неукрашени и без натписа.

Mramorje in Perućac

The territory of central Podrinje and Bajina Bašta, to which present-day Perućac and Rastište belong, was in the period from the 13th to the 16th century on the outskirts of the Serbian medieval Raška state at the very border with Bosnia. In the 14th century, this region was ruled by Nikola Altomanović and it was soon occupied by Prince Lazar Hrebeljanović. The population lived in smaller settlements and the communication lines between them were controlled from fortified towns, nowadays the sites of Solotnik, Đurići and Rogačički Vis. The spiritual and religious influence on this territory was exerted by monks from the monastery Rača built at the beginning of the 14th century.

The medieval cemetery Mramorje is located at a high bank of the Drina river in Perućac. There are 88 stećci at the cemetery. The tombstones are placed in regular rows with the west-east orientation. According to their shape, there are slabs, gabled roof monuments and horizontal tombstones with or without a stand and amorphous tombstones. The headstones are made of limestone and their surface is well processed by polishing and use of coarse-grained hammer. Only one horizontal tombstone is decorated by a solar symbol, a circle, while the rest of the tombstones are with no decorations and with no inscriptions.

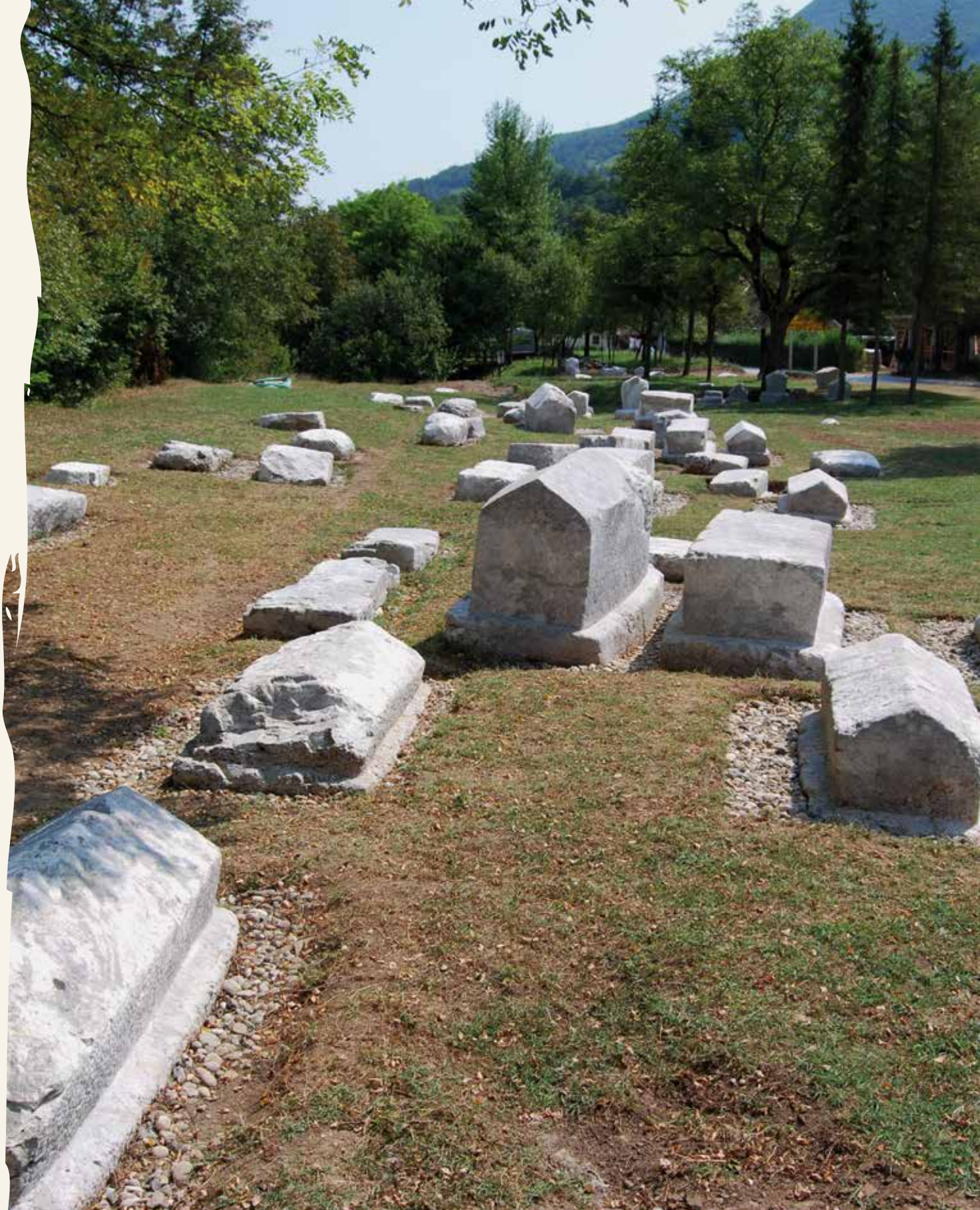

Мраморје у Растишту

На путу за планину Тару, до села Растиште долази се кањоном реке Дервенте која се улива у Перућачко језеро на Дрини. Два гробља са надгробним обележјима – стећцима, међусобно удаљена 500 m у ваздушној линији, налазе се северно од сеоске цркве. Ова два гробља, иако на малој удаљености, разликују се по облицима, обради површине камена и по украсним мотивима. У њиховој близини је локални мајдан Ваган где су у средњем веку клесани надгробни споменици.

Гробље на потесу Гајеви чини 35 надгробних споменика од којих су најбројнији у облику ниског сандука а присутне су и плоче. Споменици су постављени у редове у смеру запад–исток. Површина споменика је пажљиво клесана и добро углачана и обрађена. Рељефни мотиви су полумесеци (на три споменика) и крст с три крака који се кружно завршавају. На потесу Урошевине сачувана су 33 надгробна споменика од којих је већина у облику слемењака и сандука на постољу, карактеристичан је слемењак са удвојеним кровом. Споменици су постављени у смеру запад–исток. Промену у историјским и друштвеним околностима доказује оријентација једног броја споменика приближно у правцу север–југ, који заузимају крајњи западни простор. Површина споменика је обрађена крупнозрним чекићем тако да је постигнута специфична текстура. Четири слемењака су украшена мотивима стреле и лука, мачевима и соларним кругом.

Mramorje in Rastište

On the road up mountain Tara, the village of Rastište is reached by following the canyon of the Derventa river that flows into the Lake of Perućac at the Drina. Two cemeteries with tombstones – the stećci, that are 500 m apart in a straight line, are located north from the village church. These two cemeteries, although at a small distance one from the other, differ by the shape, processing of the stone's surface and by decorative motifs on their stećci. In their vicinity, there is a local quarry Vagan in which tombstones used to be cut out during the Middle Ages.

The cemetery at Gajevi consists of 35 tombstones most of which are in the shape of a low chest, with numerous slabs also present. The tombstones are placed in rows along the west-east direction. The surface of the tombstones was carefully carved and well polished and processed. The relief motifs are crescents moon (on three tombstones) and a cross with three arms that have a circular ending. At Uroševine, there are 33 preserved tombstones most of which have the shape gabled roof tombstone and horizontal tombstone on a stand, with a characteristic form of a monument with a double roof. The tombstones are laid down in the west-east direction. A change in the historical and social circumstances is reflected in the orientation of a number of tombstones which is approximately along the north-south direction and these take up the farthest western section. The surface of the tombstones was processed by a coarse-grained hammer, thus getting specific texture. Four tombstone with a gable roof are decorated by the motifs of bow and arrow, swords and a solar circle.

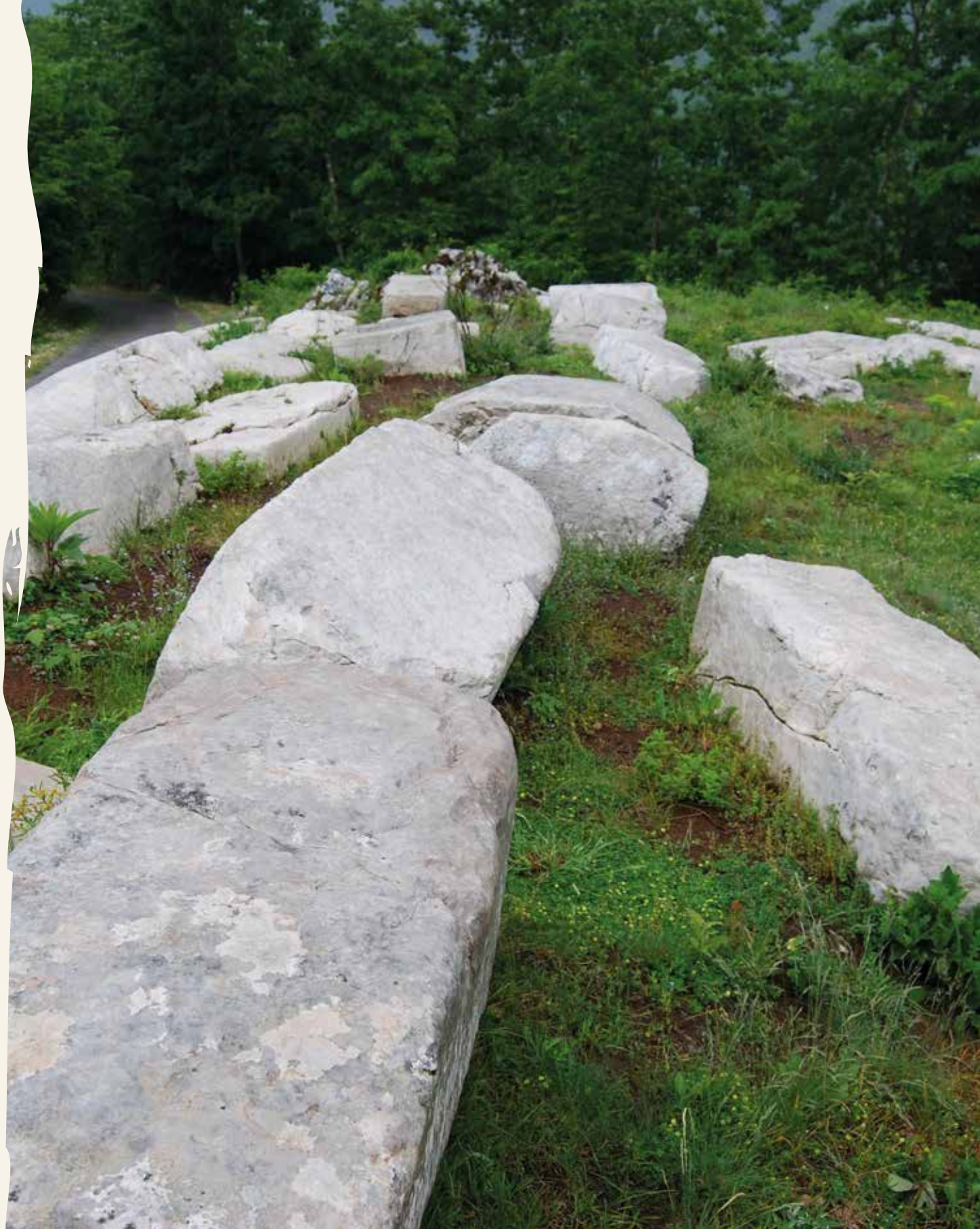

Грчко гробље у селу Хрта

Територија Полимља од 12. века саставни је део српске средњовековне Рашке државе и један од средишњих делова ране немањићке државе у чијим жупама, још од Стефана Немање, чланови ове владарске породице подижу своје задужбине. У долини Лима било је око седамдесет манастира и црквa. Средњовековно Пријепоље се развијало као трг (тржница) манастира Милешева на такозваном дубровачком друму. Након пораза Николе Алтомановића који је ове крајеве кратко држао у 14. веку, област Пријепоља улази у састав бановине Босне.

Грчко гробље у селу Хрта налази се у изразито планинском подручју, на потесу Губице, формирано је на два узвишења на растојању од 100 m. Споменици су постављени у правцу исток–запад. Споменици доњег гробља (41) искључиво су плоче и очигледно је да је укопавање обављано у праисторијском тумулу. Једна плоча украшена је мотивом крста уписаног у круг.

Споменике горњег гробља (33) поред масивних плоча, које су већином украшене техником плитког урезивања, чини и неколико већих сандука на чијим бочним странама су изведене аркаде продубљеним рељефом. Горња површина плоча украшена је једним или комбинацијом више мотива. Тако ивице споменика красе уже и бордура од таласасте линије с круговима или цик-цак орнамент, док су на средини постављени концентрични кругови, кругови с уписаним крстом или само крст и у једном случају јелен. На више споменика налазе се симболи породице: грб са штитом и мачем или само представе мача.

Grčko groblje in the village of Hrta

From the 12th century the territory of Polimlje was an integral part of the Serbian medieval Raška state and one of the central sections of the early Nemanjić's state in whose parishes the members of this ruling family had their endowment churches built every since Stefan Nemanja. There used to be around 70 monasteries and churches in the valley of the Lim. The medieval Prijepolje developed as a square (market) of the monastery Mileševa at the so-called Dubrovnik road. After the defeat of Nikola Altomanović, who held these areas for a short while in the 14th century, the area around Prijepolje became a part of Bosnia Banovina (region).

Grčko groblje in village Hrta is located in a predominantly mountainous region, in the direction of Gubice, and it is positioned at two elevated sections 100 metres apart. The tombstones are placed in the east-west direction. The tombstones from the lower cemetery (41) are solely slabs and it is clear that the burial was done in a prehistoric tumulus. One slab is decorated with a motif consisting of a cross in a circle.

The tombstones of the upper cemetery (33) comprise, in addition to massive slabs that are mostly decorated by shallow engraving technique, several larger horizontal tombstones on whose lateral sides there are arcades with deepened relief. The upper surface of the slabs is decorated with one or a combination of several motifs. Thus, the edges of the tombstones are adorned by a rope and an ornamental border made of a wavy line with circles or a zigzag ornament, while the centres contain concentric circles, circles with a cross inside or just a cross and a deer in one case. There are family symbols on several tombstones: a coat of arms with a shield and a sword or just depictions of a sword.

Стећци – средњовековни надгробни споменици уписани су на Листу светске баштине у 2016. години. Серијско културно добро чини 28 локалитета, и то двадесет у Босни и Херцеговини, два у Хрватској, и по три у Црној Гори и Србији. Стећци су јединствена појава у средњовековној европској уметничкој и археолошкој баштини. Развој средњовековних држава на овим просторима, успостављање феудалних прописа и вазалних односа, појава виших и нижих слојева племства, јачање улоге различитих црквених власти, друштвено-политичке и економске везе огледају се у настанку, развоју и завршетку израде ове врсте споменика.

Од времена од када се више не израђују па све до данас стећци су дубоко укорењени у различите обичаје и веровања. Такви процеси постоје упркос својеврсном прекиду историјског памћења, што је већином изазвано миграцијама током касног средњег и раног новог века. Народна прича и бајка вековима црпу мотиве из средњовековног витешког миљеа који се налази на површини стећака приписујући њихово клесање и постављање фантастичним бићима, вилама, дивовима и другим митским чуварима, доводећи их у везу с легендарним ратовима и сукобима.

The stećci – medieval tombstone graveyards were inscribed in the World Heritage List in 2016. This serial cultural property consists of 28 sites, 20 of which are in Bosnia and Herzegovina, 2 in Croatia and 3 each in Montenegro and Serbia. The stećci are a unique phenomenon in the medieval European artistic and archaeological heritage. The development of medieval states in these regions, establishment of feudal regulations and vassal-type of relations, appearance of higher and lower layers of nobility, strengthening of the role of different church authorities, socio-political and economic connections are all reflected in the creation, development and end in the making of this type of tombstones.

Ever since the times when they carved to be made until present, the stećci have been deeply rooted into different customs and beliefs. Such processes exist despite certain interruptions in the historic memory, mostly caused by migrations during the late Middle Ages and the early modern period. For centuries, the folk tales and fairy-tales have been extracting motifs from the medieval knightly setting that is found on the surface of the stećci ascribing their chiselling and installation to fantastic beings, fairies, giants and other mythical guardians linking them to the legendary wars and conflicts.

За издавача
Мирјана Андрић
For the publisher
Mirjana Andrić

Уредник: Ивана Продановић – Ранковић
Editor: Ivana Prodanović – Ranković

Аутори: / Authors:
Сања Кесић Ристић / Sanja Kesić Ristić
Светлана Пејић / Svetlana Pejić
Александра Давидов Темерински / Aleksandra Davidov Temerinski
Брана Стојковић Павелка / Brana Stojković Pavelka
Маја Ђорђевић / Maja Đorđević
Владимир Џамић / Vladimir Džamić

Лектура: Јованка Радић, Марина Спасојевић
Lecture: Jovanka Radić, Marina Spasojević
Превод на енглески: Веселин Костић, Верица Ристић
Translation into English: Veselin Kostić, Verica Ristić

Фотографије: Павле Марјановић, Зоран Радосављевић, Жељко Вукелић, Далибор Анђелковић, Милан Коњевић, Недељко Марковић, Снежана Негована, Маја Ђорђевић
Photographs: Pavle Marjanović, Zoran Radosavljević, Željko Vukelić, Dalibor Anđelković, Milan Konjević, Nedeljko Marković, Snežana Negovanović, Maja Đorđević

Дизајн: Зоран Ђорђевић
Design: Zoran Đorđević

Штампа:
ПУБЛИКУМ, Београд
Printed by:
PUBLIKUM, Belgrade

Тираж: 1500 / Circulation: 1500

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд

271.2-726.1(560)-523.6(495.631)(083.822)
726.71(=163.41)(495.631)(083.822)
271.2-526.7(495.631)(083.822)

БРМБОЛИЋ, Марин
Крстови из ризнице манастира Хиландара / Марин Брмболић ; [фотографије Марко Тисовец ; превод на енглески Веселин Костић] = Crosses from the Treasury of Monastery Chilandar / Marin Brmbolić ; [photographs Marko Tisovec ; translated by Veselin Kostić]. - Београд : Републички завод за заштиту споменика културе = Belgrade : Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia, 2015 (Београд : Публикум). - 292 стр. : фотогр. ; 30 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 800. - Стр. 11-23: Крст - оруђе и оружје вере / Никодим (Богосављевић). - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 291-292.

ISBN 978-86-6299-014-3

a) Манастир Хиландар. Ризница - Крстови - Каталози b) Крстови - Света Гора - Каталози
COBISS.SR-ID 217990924

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД
ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ – БЕОГРАД

REPUBLIC INSTITUTE
FOR THE PROTECTION OF THE MONUMENTS
OF CULTURE – BELGRADE